

**ERDEBİL CUMA MESCİDİ'NİN
RESTİTÜSYONUNA YÖNELİK BİR ÖNERİ**

134119

Sonia RASOULVAND DİZAJ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
(MİMARLIK)**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**Haziran 2003
ANKARA**

134119

**ERDEBİL CUMA MESCİDİ'NİN
RESTİTÜSYONUNA YÖNELİK BİR ÖNERİ**

Sonia RASOULVAND DİZAJ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
(MİMARLIK)**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**Haziran 2003
ANKARA**

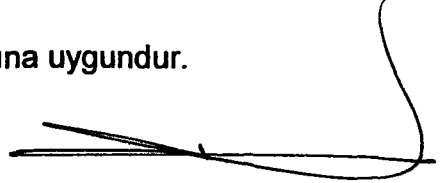
Sonia Rasoulvand tarafından hazırlanan ERDEBİL CUMA MESCİDİNİN RESTİTÜSYONUNA YÖNELİK BİR ÖNERİ adlı bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

PROF.DR.CAN M. HERSEK
Tez Yöneticisi

Bu çalışma, jürimiz tarafından Mimarlık Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : : Doç. Dr. Zuhâl ÖZCAN
Üye : Prof. Dr. CAN MEHMET HERSEK
Üye : Y. Doç. Dr. E. Nihâl Çetintürk M. Sebütül
Üye : _____
Üye : _____

Bu tez, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygundur.

ERDEBİL CUMA MESCİDİ'NİN RESTİTÜSYONUNA YÖNELİK BİR ÖNERİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Sonia RASOULVAND DİZAJ

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Haziran 2003

ÖZET

Bu çalışmanın konusu İran'ın kuzey batısındaki yer alan Erdebil kentindeki Cuma Mescid'nin mimarlık tarihi açısından öneminin belgelenerek bu eserin korunmasına ve restorasyonuna yönelik verilerin sağlanmasıdır. Tezin giriş bölümü ile bunu takip eden ikinci bölümünde ve yöntemi anlatarak, konu ile ilgili diğer çalışmalardan söz edilmiştir. Üçüncü bölümde yapının tarihi ve günümüzdeki durumu anlatılmış olup dördüncü bölümde yapının tespit çalışmaları ile bilgilere ve yapının ayrıntılı tanımına yer verilmiştir. Beşinci bölüm yapı ile ilgili olarak yapılan karşılaştırmalı çalışmalar ile ilgilidir. Altıncı bölüm Erdebil Cuma mescidi'nin Selçuklu dönemindeki durumuna ilişkin restitüsyon çalışmasını içermektedir. Yedinci ve son bölümde elde edilen bilgiler tartışılarak yapının korunmasına yönelik öneriler sunulmuştur.

Bilim kodu :803

Anahtar Kelimeler: Erdebil, Cuma, Mescit, Ateşkede, Restitüsyon,

Sayfa Adedi :152

Tez Yöneticisi :Prof. Dr. Can M. Hersek

**A DIRECTION FOR RESTITUTIN OF JUME MOSQUE OF ARDABIL
(M.Sc. Thesis)**

Sonia RASOULVAND DIZAJ

**GAZI UNIVERITY
INSTITUE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY
June 2003**

ABSTRACT

The subject of this study is to provide the information for protection and restoration of Cuma Mesjit which is located in Erdebil, notrh-east of Iran, by authenticating its importance in architecture history. Method and the other studies about the subject is mentioned in the indroduction and the second section. The history and the present status of the building is mentioned in the third section. In the fourth section, detailed definition of the building and information about its fixation works are given.The fifth section is about comparing studies which have been done about the building. The sixth section includes restitution work which shows Erdebil Cuma Mesjit's status in Seljuk era. Discussion and advise for protection of the building are presented in the seventh and the last section.

Science Code:803

Key Words : Ardabil, Cume Mosque, fire-Temple, Restitution, Releve

Page Number:152

Adviser : Prof. Dr. Can M. Hersek

TEŞEKKÜR

Çalışmalarım boyunca değerli yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren Hocam Prof. Dr. Can Mehmet. HERSEK'e yine kıymetli tecrübelerinden faydalandığım hocam yüksek mimar Davod REZAEI'ye, İranın Zencan üniversitesinin öğretim üyesi, Erdebil kentinde bana yardım eden DANEŞVER ailesi'ne, ayrıca maddi ve manevi destekleriyle beni yalnız bırakmayan ANNE, BABAM'a ve diğer arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
EKLER LİSTESİ.....	iv
1. GİRİŞ.....	1
2. ÇALIŞMANIN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	3
2.1. Çalışmanın Amaç ve Hedefleri.....	3
2.2 Çalışmanın Metodu.....	4
3. ERDEBİL CUMA MESCİDİ.....	6
3.1. Erdebil Cuma Mescidinin Tarihi.....	7
3.2 Erdebil Cuma Mescidinin Bugünkü Durumu ve Geçirdiği Değişikler.....	8
3.3 Yapıdaki Kitabeler ve Yazıtlar.....	10
4. YAPININ TESPİT ve TANIMLANMASI.....	13
4.1. Tespit Metodolojisi	13
4.1.1 Ölçüm metodolojisi.....	13
4.2 Tanımsal Analiz	14
4.2.1 Yazılı tanımlama metodolojisi.....	14
4.2.2 Genel tanımlama.....	15
4.2.3 Mekansal elemanlar.....	24
4.3 Bina Karakteristikaları, Yapım Malzemesi ve Yapısal Durumu.....	27
4.3.1 Mimari elemanların analizi.....	27
4.3.2 Döşeme kaplaması.....	30

4.3.3 Ss ğeleri.....	30
4.3.4 kullanılan malzeme.....	32
4.3.5 Yapısal durum.....	32
5. KARŞILAŞTIRMA.....	34
5.1. Karşılaştırma Çalışma Metodolojisi.....	34
5.2 Ateşkedeler Hakkında Genel Bilgiler.....	34
5.2.1 İran ateşkedeleri.....	34
5.2.2 Ateşkedelerin mekan elemanları.....	35
5.3 İran Mescitler Hakkında Genel Bilgiler.....	36
5.3.2 Mescitlerin mekansal elemanları	38
5.4 Erdebil Cuma Mescidinin Genel Olarak Değerlendirilmesi.....	39
6. RESTİTÜSYON.....	42
6.1. Restitüsyon Metodolojisi.....	42
6.2 Restitüsyon Denemesi.....	42
7. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	47
KAYNAKLAR.....	48
EKLER.....	51
ÖZGEÇMİŞ.....	152

EKLERİN LİSTESİ

EK	Sayfa
Ek-1 İran hakkında genel bilgiler.....	53
Ek-2 Erdebil tarihi ve genel özellikleri.....	57
Ek-3 Kullanılan malzeme hakkında genel bilgi.....	64
Ek-4 İran Ateşkedeleri.....	68
Ek-5 İran mescitleri.....	72
Ek-6 Zerdüşt dini.....	79
Ek-7 Haritalar.....	84
Ek-8 Resimler.....	89
Ek-9 Çizelgeler.....	125
Ek-10 Çizimler.....	131

1. GİRİŞ

Bugün İran'ın sınırları içinde kalan coğrafyada tarihsel süreçte pek çok Türk devleti ve beyliği kurulmuş olup bunların kısa ve uzun egemenlik yılları boyunca bir çok mimari eser inşa edilmiştir. İran'ın özellikle Azerbaycan bölgesi söz konusu mimari eserler açısından oldukça zengin durumdadır.

Tarihte Türkiye ve İran Azerbaycan'ı arasında Selçuklular Döneminden beri süre gelen kültürel ilişkiler pek çok yapı ustasının Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelerek çalışması ile sonuçlanmıştır.

Bugün Anadolu Selçuklularından günümüze erişen pek çok tarihi yapımızda bu ustaların isimlerini kitabelerden okumaktayız. Mimari alandaki bu etkileşim Selçuklular dönemini takip eden Osmanlı Döneminde giderek azalan bir süreç izlemiştir. Bununla beraber aynı dili ve ortak bir inanç sistemini paylaşan bu iki ülke insanları arasındaki kültürel bağ her zaman devam etmiştir.

Son yüzyılda farklı devletlerin sınırları içinde ancak komşuluk münasebetinde kalan bu ortak kültür mimari mirasları ve eserlerin arasındaki ilişki konusunda şimdiye kadar yapılmış yeterli araştırmaların sayısı oldukça azdır.

Kültür varlıklarının çoğu, bakımsızlıktan adeta yıkılmaya terk edilmiştir. Cuma Mescidi bundan en fazla nasibini alan bir yapıdır. Bugün şehrin merkezinde kısmen ayakta kalmış olan bu cami birkaç farklı dönemdeki onarımların ve bu sırada yapılmış olan değişikliklerin izlerini taşımaktadır.

Bu tez çalışmasında araştırma konusu olarak seçilerek takdim edilen Erdebil kenti Cuma Mescidi sahip olduğu mimari özellikler ile Selçuklu Dönemi Azerbaycan Mimarisi açısından iyi bir örnek olduğu gibi, restitüsyon sorunları ile de üzerinde özel bir çalışma gerektiren bir yapıdır. Bu yapının tez konusu olarak seçilmesi İran Azerbaycan'ı sınırları içinde kalan Selçuklu Mimari

mirası ile ilgili doküman toplama çalışmasına da başlangıç olarak ortak kültürel değerlerin korunması ve belgelenmesi için bir ön çalışma niteliği taşıyacaktır. Her köşesi tarih ve kültür kokan Erdebil; depremlere, savaşlara ve çeşitli yağmalara meydan okuyup, ayakta kalmayı başarırken maalesef çağdaş dönemde gittikçe özgün kimliğinden ve eski görkeminden uzaklaşmıştır.

2. ÇALIŞMANIN GENEL ÖZELLİKLERİ

2.1. Çalışmanın Amaç ve Hedefleri

Cuma Mescidi'nin özel araştırma konusu olarak ele alınması ile:

- İran'daki Selçuklu mescit mimarisinin özelliklerinin vurgulanması.
- İran'da (Güney Azerbaycan) Selçuklu dönemine ait olan mimari eserlerden birinin dış ülkelere tanıtılmasının sağlanması.
- Tarihi ve mimari geçmişimizi simgeleyen bu eserin tamamı ile elden gitmeden kurtarılması için, veriler elde edilmesi amaçlanmıştır.

Bu tez çalışmasının ana hedefi; başta Erdebil olmak üzere bu bölgede (Güney Azerbaycan)¹ yapıların özelliklerinin genel bir incelenmesinin yapılması ve böylece halen ayakta bulunan camilerin ve diğer Türk Mimarisi ürünü pek çok eserin kurtarılmasına ve korunmalarına Cuma Mescidi restitüsyon örneği ile yardımcı olmaktır.

Erdebil Cuma Mescidi yapısıyla ilgili olarak hazırlanmış ilk bilimsel nitelikli çalışma Maksim Siror isimli Fransız mimar tarafından yapılmıştır. Maksim Siror 1930 yıllarında yapıyı araştırmış ve yapı ile ilgili makalesini, fotoğraflarını ve kroki çizimlerini "Bulletin l'institute Françaises" 'de yayınlamıştır. Bu makalenin aslı ve tercümesi Tahran üniversitesinin merkezi kütüphanesinde bulunmaktadır.

Tez çalışmalarında yararlanılan ikinci kaynak ise Ali Serferaz, Mahmut Musevi ve Biuok Camei'nin yönetiminde 1974, 1988,1991 yıllarında yapılan arkeolojik araştırmalara aittir.

Bu araştırmaların raporları "Mirase Ferhengi-ye Tebriz" de bulunmaktadır.

¹ 19 asrın başında Kaçarlar döneminde Azerbaycan bölgesi TÜRKMENÇAY ve GÜLİSTAN anlaşmasıyla ikiye bölündü. Kuzey bölgesi (şimdiki Azerbaycan cumhuriyeti Ruslara ve güney kısmı İran'a verildi.

Bu zaman arsında “Asar ve Ebniyeye Azerbaycan”, “Nizami Devri Mimarlık Abideleri” ve “Erdebil der Gozergah-e Tarih” kitaplarında azda olsa yapı tanıtılmıştır.

Söz konusu olan yayınlardan çok azı Erdebil Cuma Mescit özgün yapısı ile bilgilere yer vermekte ve ayrıca değişikliklere ve bunların sonucunda ortaya çıkan problemlere yer vermektedir. Bir çok yayında Cuma Mescidi'nin birkaç satırla tanıtılmasından öteye gidilmemiştir.

Yayınlarda eleştirilen eksiklikler büyük ölçüde yapılara ait sağlıklı rölöve çizimleri ve arkeolojik araştırmaların bulunmamasından kaynaklanmıştır. Ayrıca eskiyen bilgi ve gözlemler yenilenmemiştir. Anıtlarla ilgili “Miras-e Ferhengi” (Eski Eserler Kurulu) genel müdürlüğünde aynı eksiklerin bulunduğu görülmektedir.

Aslında bu durum İran'ın Erdebil kenti Cuma Mescidi'nin tez çalışması için araştırma konusu olarak seçilmesinin başlıca nedenidir.

2.2 Çalışmanın Metodu

Bu tez çalışması arazi, arşiv ve büro çalışmaları olarak gruplanabilecek üç aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk olarak tez çalışmanın başlangıcında yapılan bir ön kütüphane ve arşiv çalışması ile Erdebil'in eserlerinin üzerinde genel bilgiler elde edilmiştir. Böylece bilinçli olarak arazi çalışmalarına başlanmıştır. Rölöve ölçüleri klasik yöntemi ile yapılmıştır. Fotoğraf çekimleri ile desteklenen ölçüm çalışmalarının ve yapılar hakkında yazılı kaynakların yanısıra sözlü bilgiler de sağlanmıştır. Arşiv çalışmasının Erdebil'deki bölümünde “Mirase Ferhengi-ye Erdebil” arşivindeki kaynaklarda incelenmiştir. Aynı zamanda Tebriz Milli kütüphanesinde olan Kaynaklarda incelenmiştir. Tahran, Elmo- Sanat, Şahit Beheşti Üniversitelerinin mimari fakültelerinin kütüphaneleri ve arşivlerindeki kaynaklar araştırılmıştır. Ankara'daki arşiv çalışmasında ise “Merkeze Ferheng-ye” bağlı İran

kütüphanesi ile Bilkent Üniversitesinin kitapları incelenmiştir. Ayrıca eski fotoğraflar ile resimler Maksim Sirov'un makalesinin yayınladığı bültenden, Peron ve Olariyus seyahatnamelerinden sağlanmıştır. Bunların yanı sıra yapıdan genel görünüm ve detay niteliğinde gerekli olan fotoğraflarda tarafımdan çekilmiştir.

Rölöve ön hazırlık çalışması için gereken çizimler milimetrik kağıt üzerinde kroki şeklinde çizilmiştir. Daha sonra bu krokinin üzerine yapılan ölçümler işlenmiştir. Rölöve ölçümünde şerit metre, Çekül, Jalon (ölçü çubuğu) , hortum, su terazisi gibi aletler kullanılmıştır. Yapının yükseklik ölçüleri "hortum terazisi" olarak adlandırılan bir yöntemle yapı üzerinde hayali bir yapay düzleminin (± 0.00) hattının işaretlenmesi ile başlatılmış ve tüm düşey ölçüler bu düzleme göre ölçülmüştür. Buna karşılık plan ölçüleri her bir mekanın tüm detaylarının saat ibresi yönünde hareket edilerek ölçülmesi ve bunlarında aynı yönde kağıda not edilmesi biçiminde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca plan düzlemindeki her noktanın 2 ayrı noktaya olan mesafeleri tespit edilmiş (üçgenleme metodu) ve böylece çalışma sonuçlandırılmıştır.

Büro çalışmasında ölçüleri alınan yapının 1/50 ölçekli rölöve çizimleri yapılmış ve yapının restitüsyonlarına ışık tutacak nitelikte restitüsyon aşamalarını gösteren çizimler ile restitüsyon çizimler hazırlanmıştır. Böylece Erdebil Cuma Mescit hakkında elde edilen bütün bilgiler, çizimler, fotoğraflar ve değerlendirme sonuçları yazılı bir metin haline getirilerek çalışma bitirilmiştir.

3. ERDEBİL CUMA MESCİDİ

Erdebilin geçmişi ve İslam'dan önceki tarihi hakkında güvenilir kaynak bulunmamaktadır. Bununla birlikte tarihçilerin anlatmalarına göre bu kentin tarihi çok eskilere dayanmaktadır.

4. asırda yaşayan Ermeni tarihçi Musa Horen, Sasani döneminin siyasi teşkilatı hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir: "Sasani döneminde İran olarak adlandırılan toprak parçası 4 il veya Pazeks'e¹ bölünmüştü. Azerbaycan (Bugünkü Güney Azerbaycan), Aran (Bugünkü Kuzey Azerbaycan), Ermenistan ve Hazar Denizi'nin kıyısı bir Pazeks idi ve bu Pazeks'in merkezi, Erdebil idi".

Rozet'üs- Safa (1) kitabının yazarı Mirhand, Erdebil tarihinin Kiyani dönemine ait bilgiler vermektedir.

Nozhetul- Gulup kitabının yazarı Hamdullah Mustofi Erdebil'in inşasını Keyhüsrev zamanı olarak kaydetmektedir.

Mecme'ul Beledan kitabının yazarı Yagut Hamevi ise Erdebil'in M.S. 458-482 yılları arasında Sasani şahı Firuz'un emri ile kurulduğunu ileri sürmektedir.

Ayrıca Eşkani döneminin büyük edebi eseri "Vis ve Ramin " kitabında Erdebil adı geçmektedir.

1988 yılında İran Kültür Bakanlığın yaptığı arkeolojik araştırmalar, Tepe ve Cuma Mescidin üzerinde, Eşkani döneminin kerpiç duvarı ve muazzam planını teyit etmektedir(2).

¹ Sasani döneminde il yerine « pazeks » sözü kullanılıyordu

"Avesta" kitabına göre Zerdüşt, "Daita" (Aras) nehrinin kenarında doğmuştur ve Avesta kitabını Savalan Dağı'nda yazmıştır. Hatta 11. yüzyılda yazılan Hudud-el-Alem adlı bir başka kaynakta Zerdüşt dinini Erdebil şehrinde rüşt ve tebliğe sunulmuştur.

Sonuç olarak Erdebil'in içinde, dışında ve bulunan, yer altı ve üstü tarihi eser, seramik ve eşya buluntuları M.Ö. 2 000 yıllarına kadar uzanmaktadır.

3.1. Erdebil Cuma Mescidinin Tarihi

Erdebil Cuma Mescidi İran'ın Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (Mirase Ferhengi ve Hefze Ebniye-yı Tarihi) tarafından 17 Nisan 1956 ve 248 numara ile tescil edilmiştir.

Yapının günümüze kadar ulaşabilmesinin en büyük nedeni manevi değeridir. Bu eser yıllar içerisinde çeşitli kereler onarılmış ve dönüşümlü tadilatlar olmuştur. Erdebil'in Cuma Mescidi bazı kitaplarda ve eski yazıtlarda cami adı ile anılmıştır.¹

Yapı ile ilgili olarak Mimar Maksim Siror 1937 yılında yaptığı araştırmalara göre mescid 10. yüzyılda Sasani Dönemi yıkıntıları üzerine inşa edilmiştir. Bununla beraber yapının bir Ateşkede olarak tasarlandığı ve Zerdüştler tarafından kullanılan bir mekan olduğu düşünülmektedir. Bu yapının Moğolların 1217 yılındaki istilaları sonucunda yıkıldığı ve daha sonrada İlhanlı döneminde onararak tekrar eski görünümüne kavuşturulduğu anlaşılmaktadır. (5)

Caminin Selçuklu ve İlhanlı döneminde çok daha gösterişli ve büyük olduğu ifade edilmektedir.(27) Tuğladan silindirik minare bir Selçuklu dönemi

¹ Erdebilin Cuma Mescidi Seyit Cemal Turabi " Asare Bastaniye Azerbaycan" (Azerbaycanın Eski Eserleri) adlı ve Vilber Donald " Memariye eslamiye İran Doreye İlhanıyan " (İran İslam Mimarrisi İlhanlı Dönemi) adlı kitaplarda mescit cami adı ile alınmıştır. (İranda her Kentin En büyük mescidine Mescide cami ve ya Cuma mescidi adı verilir.

yadigarıdır. Daha sonra mescit Kaçar Dönemi'ne kadar sürekli küçük onarımlara maruz kalmıştır.(5) Ancak bu onarımlar da Mescidin yıkılmamasına engel olamamıştır.

Bu durum Kaçar Dönemi'ne kadar devam etmiş ve bu dönemde mescit iki bölüme ayrılmıştır:

1- Yeni Mescit (eski eyvan veya şebistan¹)

2- Eski Mescit (Kubbehane²)

bu ayırım günümüzde de devam etmektedir. (Resim 3.1)

Bu mescit İslam döneminin sayılı eserlerinden sayılmaktadır. Ancak Cuma Mescidi hakkında yapılan arkeolojik araştırmalar, bu eserin büyük ihtimalle Sasani döneminde yapılmış bir ateşgede üzerinde inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. (2)

3.2 Erdebil Cuma Mescidinin Bugünkü Durumu ve Geçirdiği Değişikler

Mescit Erdebil kentinin eski ve tarihi dokusunda bir eski tepe üzerinde ve aynı zamanda iki eski mahalle, Abdullah Şah ve Pir Şemseddin arasında yer almaktadır. (Resim 3.2) Mescidin yerleştiği eski tepede mescit ve tarihi kalıntılar bulunmaktadır. Mescit, İslam ve İslam'dan önceki bina yıkıntıları üzerinde yapılmıştır³. Mescidin konumlandığı tepenin yaklaşık olarak %90'nı yakındaki evler ve yeni inşa olan mağazaların altındadır. Arkeolojik araştırmalarda sadece tepenin %10'nun incelenmesine imkan bulunmuştur. (Şekil 3.1)

Bugün için mescit yapısının üst örtüsü ile minarenin büyük bölümü yıkılmış olup, beden ve çevre duvarları da oldukça hasarlı bir durumdadır. Yapının Kubbehane bölümünün örtüsü yıkılmıştır, sadece az bir kısım kuzey ve

¹ İran mescitlerinde bir alan dır ki tavan örtüsü taşıyıcı sütünlardır.

² Kubbehane İran Mescitlerinin Mimarisinde mescidin ana kubbesinin altındaki bölüme denir.

³ Topografik araştırmalar tepenin yüksekliğini Erdebil bozkırından 25 m. yüksekliğindedir.

güney batı tarafta kalmıştır. Kubbeli bölümün duvarları üzerinde büyük çatlaklar ve yıkıntılar göze çarpmaktadır. Kubbeli hacim birkaç yıl öncesine kadar muharrem¹ ayının kutlamalarında kullanılan malzemelerin deposu olarak kullanılmıştır.

Mescidin eyvan bölümünün üst tarafı alçı, alt tarafı ise halıflexle kapatılmıştır. Bu bölümde olan nişlerin sadece ikisi açıktır. Batı niş de abdesthâne gibi kullanılmaktadır. Eyvan bölümünün tavan örtüsü ahşap kirişle örtülüdür. Bu örtü Kaçar Döneminde mescide eklenmiştir ayrıca yakın zamanda dikmeler yenilenmiş olmakla birlikte yalnızca eski dönemden kalan sütun başlıklar kullanılmıştır. Aynı zamanda taban 2 m. kadar ahşap döşeme kirişleriyle yükseltilmiştir. Bu bölümün üstünde birkaç yıl önceye kadar muhtemelen bir tonoz örtü bulunmaktaydı.

Bazı yazarlara göre Zerdüşt inancının ilk filizlendiği yer Erdebil Cuma Mescidinin yerinde bulunan Ateş Tapınağıdır (6). Bu düşünce arkeologların yaptıkları kazılarla ve yerli halkın anlatımları ile de uyumaktadır. Kent halkına göre İslam Öncesi dönemlerde Cuma Mescidi yerinde bir Ateşkede bulunmakta idi ve İslam'ın kabulü ile bu yapı bazı değişikliklerle mescide dönüştürülmüştür. Geçmiş dönemlerde bu mescidin sağlam yapısı halkın savaş zamanlarında burada toplanarak saklanması bir alışkanlığın gelişmesine neden olmuştur. Ancak bir baskın sırasında burada çok sayıda insanın katledilmesi sonucunda yapı insanların gözündeki değerini kaybetmiş ve zaman içinde terk edilerek kullanım dışı kalmıştır. Bunun sonucunda da yapı üzerinde yıkılmalar ve çeşitli deformasyonlar oluşmuştur.

¹ Şiilikte Muharrem ayının 1. gününden 10. gününe kadar 3. imamı Hz. Hüseyin ve ehlibeytin Kerbela'da şehit olduklarından dolayı matem töreni yapılır. Bu merasimde 10 gün halk akşam namazından sonra camilerde toplanır ve ağıtlar/mersiyeler okunur. Muharrem'in 9. günü olan Tasua ve 10. günü olan Aşura günlerinden sokaklarda, caddelerde açık havada o güne ait savaş havaları yanında dinî özellikli bir tür sokak tiyatrosu yapılmaktadır. Ayrıca Şiilikte Caferi mezhebinin merkezi olan ve Şah İsmail Safevi'nin şehri olması dolayısıyla Erdebil'de çok güçlü, görkemli ve tantanalı törenler yapılır. Bu törenlerde Azerbaycan Türkçesi ile ağıtlar okunur ve çeşitli temsiller düzenlenir.

Bugün yapıya ait orijinal giriş kapısının ahşap kanatları Gürcüler tarafından yapılan bir saldırı neticesinde mescitten sökülerek Tiflis'e götürüldüğü ve orada bir kilisede kullanıldığı bilinmektedir. Bu tip kapıların genelde M.S. 13-14. asırlarda yapıldığı bilinmektedir. Bu konudaki en iyi örnek Miyane şehrinin Terk Mescidinde bulunmaktadır.(28) (Resim 3.3)

Mescidin yıkılmış bazı yerlerinde tuğlalarla onarım ve doldurma işlemleri yapılmıştır. Ayrıca yapı üzerinde sıralanmış yeni inşaat malzemeleride gözükmektedir. Mescidin kuzey tarafında 10,6×3,8 m². bir alan ilave edilmiştir. Bu bölüm tamamen yeni ve düz damlı olarak yapılmıştır. Bugün binada mevcut olan çelik makas çatı örtüsü yağmurdan dolayı koruma amaçlı kullanılmaktadır.

3.3 Yapıdaki Kitabeler ve Yazıtlar

Yapı üzerinde herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Ancak buna karşılık yapının minaresi üzerinde iki kitabe yer almaktadır. (Resim 3.4)

Birinci kitabe minarenin güney batı cephesine yapıştırılmıştır, bu kitabede Akkoyunlu hakimi “Uzun Hasan”ın fermanı yazılıdır. Taş kitabenin metni:

چون پادشاه مغفرت پناه جهان شاه میرزا. وامیر (....) کبیر بایزید بسطامی طاب ثرا مواشی و مراغي چهار
پایان بلده اردبیل جهت نجات اخرتت بخشنده بودند سنه 879 هـ ق حضرت سلطان الزمان و خاقان الدوران
الواسق بالملك مستعان سلطان حسن بن علي بن عثمان خلدا.... ملکه بنا بر ثبات دولت و نجات اخرت حکم
جهان مطاع.... عنایت.....

Bağışlayan Mirza Penah Cihan Şah ve helal serveti olan Emir-i Kebir Bayezid-i Bestami h. 879(M.S.1473) yılında Erdebil kentinin de ahiret sevabı için davar bağışlamıştır. Hazreti sultan-ı zaman ve hakan-ı devran'ül vasık (=güvenilir) Sultan Hasan bin Ali bin Osman fakirlerin maliki hükümetin sahibi ve ahirette kurtarıcısı muta..... özen gösteren.....

İkinci kitabenin yazısından anlaşıyor ki, bu eser Bayındırlılar hükümetinin döneminde Azerbaycanda restore edilmiştir.(Bu kitabe şu an Erdebil müzesinde yer alıyor)

kitabenin metni:

در زمان خلافت پناه گیتی ستان ابوالنصر سلطان حسن بن علی البایندری خانملکه و خلافت مال
ومتوجهات قصبه محترمه اردبیل را به مبلغ چهل تومان تبریزی مخلصا وموبدا مقرر فرموده فرمان مطاع
اصدار نموده به تاریخ ییلان ییل سنه ثمان وسبعین وثمانه 878 هـ ق

Sahibkiran, dünya sahibi Ebu'n-Nesr Sultan hilafeti zamanında Hakim Hasan bin Ali bin
Osman'ül Bayındırî Han, muhterem Erdebil kasabasını 40 Tümen-i Tebrizî¹ye fiyat verdim.
Bu ferman h. 878 (M.S. 1472) çıkmıştır .

Kabarık demir çiviyle süslenmiş kapı üzerinde iki beyitli şiirden ebced²
hesabıyla h. 710 (m 1390) tarihini elde ediyoruz. Hesaplaması şöyledir: Şiir
yer alan “tariheş hlf (holf) est” ifadesindeki ha(ح)= 600, l (ل)= 30, f (ف)= 80
toplam 710 eder. Bu kapı Kaçar Döneminde kullanılmış olan giriş kapısıdır.
Bu kapı ile ilgili bilgiler sadece fotoğraflardan ve eski kitaplardan
alınabilmektedir. Kapı üzerinde yazılan şiir metni:

.....قاز کردند
خلف خواتد دعایی از عزیزان
چو بشمردیم تاریخش خلف شد
که عمرش در رهی ...تلف شد

.... saydıktan sonra tarihi halaf oldu halaf saygıdeğerler dua okuyor ki ömrü yolunda
kaybedildi .

¹ O devirdeki para birimi.

² Ebced hesabı'nda harflere verilen sayısal değerler:

Elif ا	1	ye ی	10	kaf ق	100
Be ب	2	kef ك	20	re ر	200
Cim ج	3	lam ل	30	şin ش	300
Dal د	4	mim م	40	te ت	400
He ه	5	nun ن	50	se ث	500
Vav و	6	sin س	60	ha خ	600
Ze ز	7	ayn ع	70	ze ذ	700
Ha ح	8	fe ف	80	zad ض	800
Ti ط	9	sad ص	90	zi ظ	900
			ğayn غ		1000

1921 yılında boyalı resim şeklinde yazılan kitabedir. Bu kitabe eyvan bölümünde yer almaktadır. (Resim 3.5 ve 3.6)

و ان يكاد للذين كفروا ليزلقونك بابصارهم لما سمعوا الذكر و يقولون انه لمجنون و ما هو الا ذكر و للعالمين

Doğrusu Kuran'ı inkar edenlerinde nerdeyse seni gözleriyle delireceklerdi " O Delidir " diyorlardı, oysa kuran alimler için bir öğütten başka bir şey değil.

Kalem suresi, 51 ve 52 ayetleri

صلى الله عليك يا ابا عبدالله

Selamlar olsun sana ey Aba-Abdullah (Aba-Abdullah İmam Hüseyin'in lakabı)

4. YAPININ TESPİTİ VE TANIMLANMASI

4. 1. Tespit Metodolojisi

Çalışma yapılacak binaya ilk kez gedildiğinde çizime aktarmak için gerekli olacak araç ve gereçlerin listesi hazırlanmıştır. Bunu takiben yapının vaziyet planı, plan, kesit ve görünüş krokileri çizilmiştir. Bina ölçülerek sonrada ölçüleri kroki üzerinde yazıldıktan sonra, rölöve¹ çizimleri 1/50 ölçeğinde çizilmiştir.

Yapım evreleri, hasar, bozukluklar, ekler, rölöve projesi üzerinde işlenmek suretiyle restitüsyon analizleri hazırlanmıştır.

Fotoğraflarda cephe ve yapının iç tarafı, genel olarak ve detay şeklinde fotoğraf çekilmiştir. Stampaj çalışması eyvanda niş içerisindeki motiflerde ve kubbehanede tromplar içerisindeki ve duvar üzerinde olan motiflerde yapılmıştır.

4.1.1 Ölçüm metodolojisi

Erdebil Cuma Mescidinin ölçülerinin alınması 2 etapta ve iki kısma bölünerek yapılmıştır. Birinci etapta yeni mescit (eyvan) bölümü klasik yöntemle şerit metre, çekül ve jalon kullanılarak. Mescidin bu bölümü kullanılmakta olduğu için ölçüm işlemler çok uzun sürede ve mekanların boşaltıldığı zamanlar sırasında yapılmıştır.

Mescidin kubbe hane bölümü ise birinci etapta depo olarak kullanıldığı için bu dönemde ölçümlenmemiştir. Ancak ikinci etapta arkeologların araştırması sırasında bu bölüm boşaltıldığı için daha rahat bir şekilde ölçüm

¹ Klasik ölçüm yöntemi: bu yöntem mekanların iç ve dış plan ölçüleri alınırken plan düzleminde yer alan her noktanın farklı iki noktaya olan uzaklığının ölçülmesi ilkesine (üçgenleme ilkesine) dayanır. Ayrıca yükseklikler hortum terazisi ile işaretlenen hayali bir yatay hata göre belirlenir.

yapma imkanı bulunmuştur. Bu bölümün düşey ölçüler için makineler de kullanıldı. Ölçümde üç adet şerit metre (20 m.'lik ve 5 m.'lik), teodolit, çekül, ip, tebeşir, kurşun kalem. kareli kağıt, düz ve milimetrik bloknotlar, silgi ve fotoğraf makinesi gibi araçlar kullanılmıştır. Ölçü işlemi 4 kişi ile beraber yapılmıştır. Yatay ölçülerde, saat hareket yönünde köşelerden "0" sıfır noktası alınarak, sürekli okunmuştur. Bozulan yerlerin çizgisi kayıt olunmuştur.

4.2 Tanımsal Analiz

4.2.1 Tanımlama metodolojisi

Bu bölüm binanın tanımsal analizi; genel tanımlama, dış tanımlama, iç tanımlama, mekansal mimari elemanlar analizi, yapım tekniği, malzemeler ve yapısal durum başlıkları altında ele alınmıştır.

Genel tanımlama; yapının mevcut durumu, konumu, çevreyle olan bağlantısı, kullanılan malzemeler, binanın toplam alanı, yapı ve tepe ile ilişkisi, yol bağlantısı konularda genel tanımlama yapılmıştır.

Dış tanımlamada; bu bölümde yapının genel tanımlaması, kuzey, doğu, batı, güney cepheleri sunulmaktadır.

Cephelerin genel özellikleri ve sonrada her cephe elemanının başka cephe elemanına göre olan uzaklığı ve bir cephedeki kapı, pencere, niş ve başka elemanların ölçüleri belirlenmiştir. Aynı zamanda dış cephede meydana gelmiş önemli malzeme bozulmaları, eklentiler, kapatılan bölümler de anlatım içerisinde değerlendirmeye alınmaktadır.

İç tanımlamada; yapının planı ilk olarak ve daha sonra kat plandaki mekansal elemanlar sırayla giriş, eyvan, nişler, kubbehâne, koridorlar (eni, boyu, yüksekliği) ile belirtilerek ve kotları ile birlikte tanıtılmaktadır.

Mekan tanımlanmasında; yapının girişinden başlamak üzere saat ibresi yönünde numaralan mekanlar, sırayla detaylı olarak anlatılmaktadır. Mekanların bütün duvarları sırayla Dv1, Dv2, Dv3, Dv4 duvarı vb. Benzer biçimde yine duvarların üzerinde yer alan kapı, pencere, niş vb gibi elemanlar saat ibresi yönünde hangi duvar üzerinde kaç adet olduğu belirtilmek suretiyle ve binadaki kot yükseklikleri ile beraber duvarın ölçüleri içindeki konumu ile belirtilmektedir.

Mekan tanımlamasından sonra üst örtü tanımlamasına geçilmiş olup anlatımda iç yüzeyden dışarıya doğru bir yol izlenmiştir. Süsleme, benzeme ve pencerelerin birbirine olan mesafeleri ve malzeme boyutları da belirtilmiştir. Yapının analiz çalışmasında, taşıyıcı ve mimari elemanları analizi yapılmış olup ayrıca malzeme durumlarına da değinilmiştir.

Taşıyıcı elemanların anlatımında duvarın kemerleri ve kubbe ayrıntılı olarak belirtilmiş olup ,ayrıca toprak altında bulunan temel bölümleri için tahmini bilgilere yer verilmiştir.

Döşemelerin anlatımında da, anlatılan mekanın döşeme kaplaması, cinsi, tespit edilebilmişse boyutları ve yapım sistemi konusunda bilgi verilmiştir.

Mimari elemanların tanımlanmasında kapı, pencere, niş, mihrap, tromp, minare, koridorun hangi malzemeden ve hangi sistemde yapıldığı hakkında bilgileri de yer almaktadır.

4.2.2 Genel tanımlama

Cuma Mescidi, Erdebil kentinin eski ve tarihi dokusunda bir eski tepe üzerinde ve aynı zamanda iki eski mahalle, Abdullah şah ve Pir Şemseddin arasında yer almaktadır. Erdebil'in eski Pazarı (üstü örtülü) Cuma mescitten yaklaşık 500 m. uzaklıktadır.

Erdebil Cuma Mescidi onarımlara rağmen özgün görüntüsünü az da olsa korumaktadır. Yaklaşık 8, 000 m²'lik bir tepe üzerinde yer alan yapının boyu 36, 27m ye 18, 55m.'dir. Mescidin batı tarafında 608 m²'lik bir alanda batı şebistan yer almaktadır. Aynı şekilde kuzey tarafta yaklaşık 84 m. uzaklıkta kuzey şebistan 560 m² boyutlarındadır¹.

Minare 17,20 m. uzaklıkta mescidin batı tarafındadır. Tepenin giriş merdiveni kuzey taraftan 44,60m uzaklıktadır. Mescidin çevresinde 2 katlı binalar yapılmıştır. Bu yapılar genelde tepenin sathından aşağıdadır. Yapıda hakim malzeme kırmızı tuğladır.

4.2.2.1 Dış tanımlama

Mescidin girişi kuzey tarafında bulunmakta olup ve dik dörtgenler prizması şeklinde, tavan ise ahşap örtülü düz dam biçimindedir. Eyvan bölümü aynı şekilde dikdörtgen planlı ve ahşap örtülü bir yapıdır. Bu bölümde pencere bulunmamaktadır. Bu iki bölüm aynı kottadır. (Resim 4.1)

Kubbehane yaklaşık olarak kare planlı bir yapıdır. Bu bölümün üst örtüsü kubbedir. Her duvarın orta aksının üzerinde birer pencere vardır. Aynı zamanda iki kuzey trompun üzerinde de pencere mevcuttur. Bu bölümün kubbe örtüsü esasta yıkılmıştır, sadece bazı bölümleri ayakta. Kubbe hane ve eyvanın zeminleri arasında 2,15 m.lik kot farkı vardır. Dış cephenin en yüksek noktası 12,84 m. ' dir.

Dikdörtgen plandaki mescit, kuzey-güney yönünde uzunlamasına yerleştirilmiştir. Mescit yüksek bir tepeyle caddeden ayrılmaktadır. Tepeye doğu taraftan merdiven vasıtasıyla ulaşarak mescidin sathına çıkmaktadır. Tepenin hemen girişinden, merdivenlerin sol tarafında tepeyi kaymaktan

¹ Bu şebistanlar arkeolog Mohamed Serferaz ve Mahmut Musevi kazılarının neticesinde bulunmuştur. Bu kazıntılarda çoklu sütun ve duvarın temeli belirlenmiştir. Neticede bu alanları şebistan olması tahmin edilmektedir.

koruma amaçlı, olarak Erdebil Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu “Mirase Ferhengi” tarafından dükkanlar yapılmıştır.

4.2.2.1.1 Kuzey cephesi

Cuma Mescidinin kuzey giriş cephesi 10,60 m. uzunluğunda bir duvardır. Cuma Mescidi üzerinde bulunduğu Tepe cadde sathından 3,90 m. yüksekliktedir. Tepenin sathı 4 taraftan farklı kotlardadır. Mescidin Kuzey cephesin 10,60 m. uzunluğunda ve 4,35 m. yüksekliğinde bir alan bulunmaktadır.

Bu cephede yerden 0,42 m. yükseklikte ve 2, 13×2, 41 m. boyutlarında demir bir kapı vardır. Önceden var olduğu anlaşılan bir girinti üzerine yerleşen bu kapının üzerinde 0,35 m yükseklikte cam bölümü vardır. Bu girintinin boyutları 2, 54×3,46 m.' dir. Kapıdan 2,65 m. uzaklığında iki girinti bulunmaktadır. Bu girintilerin boyutları 1,13×3,47 m. ve birbirinden uzaklığı 0,66 m.'dir. üzerlerinde 1,66×0,92 m. ebadında basık kemerli tarzında pencere için yer ayrılmıştır. Ama bu pencereler şu an tuğla ile doldurulmuştur. Sol tarafta mutfak bölümünden çıkartılmış olan bir PVC boru ile mutfak havalandırılmaktadır.

Aynı zamanda kuzey cephenin eyvana bağlı olan duvarının üzerinde üç ojival kemerli pencere mevcuttur. Bu pencerelerin boyutu 1,60×1,79 m. ve kenarında 0,33 m. genişliğinde tuğlayla pencere bandı mevcuttur.

4.2.2.1.2 Doğu cephesi

Cuma Mescidin doğu cephesi 36,27 m. uzunluğundadır. Eş yükselti kotuna göre yerden 6,22 m. yüksekliğindedir. Bu cephenin üzerinde iki büyük ve 4 küçük niş bulunmaktadır. Büyük nişler sırasıyla N1; N2; N3... olarak adlandırılmıştır.

N1'in genişliği 1,30 m. olup yüksekliği ise zemin döşemesinde 1,99 m. yüksektir. (Resim 4.2)

Her nişin 0,59 m. genişliğinde kenar bandı vardır. Bu kenar bandında tuğlalar, niş kemerin üzerine dik durmaktadır. Bu niş delikli tuğlalarla kapatılmıştır.

N2'nin genişliği 2,72 m. yüksekliği ise 2,99 m.'dir. Bu nişte kemerin oturduğu yerde kalınlığı 0,30 m. boyu 3,19 m. tahta bir kiriş vardır. Bu kirişin üst bölümünün tuğlaları daha az deforme olmuştur.

Aynı zamanda N1 ve N2'in arasındaki bölümün tuğlaları yerden 1,10 m. yüksekliği kadar yenilenmiştir. Bu cepheden 3 yağmur oluğu görünmektedir. Bu yağmur oluklarının birbirinden uzaklığı 4,40 m. ve 4,00 m.'dir. Kuzey duvarından uzaklığı 4,20 m.'dir. Bu olukların genişliği ise 0,18 m.'dir.

N3'ün genişliği 1,00 m. yüksekliği ise 2,43 m.'dir. Bu nişe ait kemerin büyük bölümü yıkılmıştır ve yıkılan yerler tuğla ile yatay diziler şeklinde doldurulmuştur.

N4; N5;N6 nişler kubbe haneye açılmaktadır. N4'ün genişliği 1,35 m. yüksekliği 3,44 m.'dir. N5 'in genişliği 2,75 m. yüksekliği 4,86 m.'dir. N6, sol kenarı yenilenmiş duvarın içinde kaldığı için genişliği tam olarak belli değildir. Ama sağ köşesinde duvar bitimine kadar 1,08 m. ve bu nişin yüksekliği 4,37 m.'dir. Doğu cephesinin üzerinde 0,91× 5,92 m. boyutlarında çıkıntı vardır. Bu çıkıntı 10,31m yüksekliğindedir.

Doğu cephenin üst tarafında kubbenin kalıntıları gözükmektedir. Bu alan yüksekliği 2,76 m. ve genişliği 16,22 m. kare şeklinde olan Bu bölümden sonra kubbenin yuvarlak planı başlamaktadır ve iki parça gözükür. Bunlarında yükseklikleri 3,15 m.'dir.

4.2.2.1.3 Güney cephesi

Bu cephenin uzunluğu 19,84 m.'dir. Bu duvarın üzerinde dikdörtgen şeklinde 1,66×1,00 m. boyutlarında bir pencere vardır. (Resim 4.3)

Kubbe kesiti hilal şeklini almadan önce 3,20 m. yüksekliğinde bir temele sahiptir. kubbenin yuvarlak kısmı kare planın 4 köşesinde oluşturulan trompların üzerinde yapılmıştır. Bu bölümden sadece iki küçük parça kalmıştır.

4.2.2.1.4 Batı cephesi

Cuma Mescidin batı cephesi 40,07 m. uzunluğundadır. Eş yükselti kotuna göre 6,24 m.'dir. Bu cephede kubbehane kısmının uzunluğu 16,31 m. ve giriş bölümünün uzunluğu 20,07 m. eyvan bölümünün uzunluğu 16,31 m. ve girişte yer alan bölüm 3,84 m.'dir. (Resim 4.4)

Her nişin 0,89 m. genişliğinde kenar bant var.bu cephenin üzerinde 2 büyük ve küçük niş bulunmaktadır.

Büyük nişler sırasıyla N8 ve N11, 2,77 m. ve 2,84 m. genişliğindedir.yüksekliği ise yerden 5,07 ve 3,73 m.'dir. N7: 1,20 genişliğinde yüksekliği 4,55 m.'dir. N9: 1,33 genişliğinde yüksekliği 4,34 m.'dir. N10:0,80 genişliğinde yüksekliği 4,34 m.'dir. N12:1,33 genişliğinde yüksekliği 2,47 m.'dir. En küçük niş 0,75 , yüksekliği 1,3 m.'dir, bu niş koridor açılıyor. N11, N12'nin kemerleri görünüş olarak yıkılmıştır. N7, N8, N9 nişleri kubbe haneye açılıyor. N 10, N11 ve N12 nişler eyvana açılıyor. N10 nişin tam genişliği, duvar üzerine geldiği için belli değildir. Batı cephenin Kubbehane kısmı, eyvan kısmından uzay farklılığı vardır.

4.2.2.2 İç tanımlamalar

Yapının iç mekanının ve iç mekana ait elemanlarının bütün özellikleri incelenmiştir. Cuma Mescidinin bütün mekanları ayakta değildir. Bazı bölümler ise tuğla dolgular ile kapatılmıştır.

Bazıları ise tamamı ile deforme olmuştur. Tezin bu bölümünde Küçük dikdörtgen planlı giriş, iki sıra 4'lü ahşap sütunlu olan eyvan ve kare planlı kubbe hane hakkında bilgilere yer verilmiştir. İç mekan tanımlamalarında bugünkü orijinal mevcut olan döşemeler de açıklandı. Açıklamada, niş ve elemanlar saat ibresi yönünde isimlendirilmiştir ayrıca mekanların döşemesi de anlatımlara konu edilmiştir.

4.2.2.2.1 Giriş

Yapıya kuzey taraftan kare şeklinde bir alandan girilmektedir. Bu alanın uzunluğu 6,10 m., genişliği 3,35 m. ve yüksekliği ise 4,35 m.'dir. Bu giriş yapıya son dönemlerde eklenmiştir. (Resim 4.5)

Dv1 duvarı uzunluğu 6,10 m., 2,00 m. genişliğinde ve 2,41 m. yüksekliğinde ki giriş kapısı buraada yer almaktadır. Kapının mesafesi Dv4' ten 0,60 m. dış taraftan 1,40 m.'dir. Bu duvarın üzerinde 0,70 m. genişliğinde bir pencere için boşluk bırakıldığı görülmektedir, ancak bugün bu pencerenin tuğla ile doldurulmuş olduğu görünmektedir. Şu an kullanılmamaktadır.

Dv2; uzunluğu 3,35 m.'dir. Duvarın üzerinde mutfakı aydınlatmak için pencere yapılmıştır. Bu pencerenin genişliği 1,00 m. ve 2,00 m. yüksekliğindedir. (Resim 4.6)

Dv3; duvarın üzerinde iki giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapıları k2 ve k3 kodlandırılmıştır, Bu kapılar yeni mescit (eyvana) açılır. Bu kapıların her

birinin genişliği 1,60 m. yüksekliği 1,95 m.'dir. K2 ve k3 birbirinden uzunluğu 1,20 m.'dir. Bu kapılardan sadece biri kullanılmaktadır.

Dv4; uzunluğu 3,35 m.'dir. Bu duvarın üzerinde 0,40 m. derinliğinde 1,75 m. genişliğinde niş vardır.

Bu niş basık kemerlidir. Girişi bölümünün zemin alan döşemesi olarak yer seramik kullanılmıştır. Bu bölüm seramikleri halı ve makine halıları örtülmüştür. Tavan örtüsü olarak da ahşap kirişle kullanılmıştır. Bu kirişlerin birbirinden mesafesi 41 cm.'dir. Her kirişin ölçüsü yaklaşık olarak 12,60×27m.'dir.

4.2.2.2 Eyvan (yeni mescit)

Bu alan 10,39 m × 16,15 m ölçüsündedir. Yeni Mescit olarak kullanılan bu bölüm aslında büyük mescidin Kubbehaneye bağlı olan tonoz örtülü eyvan olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Zendiye ve Kaçar döneminin başlarında bu tonoz örtünün yıkılması ile ortaya çıkan tahribat sonucunda yapının yeniden kullanılması amacı ile yapılan işlemler sırasında bu bölümün tabanı 2,15 m. yükseltilmiş ve ahşap kolonların taşıdığı bir düz tavan yapılarak bu bölüm yeni mescide çevrilmiştir¹. Şu an mescitte bulunan ahşap kolonlar tamamıyla yenilenmiş olup ölçüleri 0,42 × 0,42 m.'dir. (Resim 4.7)

Dv1; bu duvarın uzunluğu 10,40 m.'dir ve üzerinde 3 ojival pencere ile ve 3 kapı bulunmaktadır. K2 ve K3 giriş için kullanılmaktadır, diğeri ise mutfak kapsıdır.

K4 'ün genişliği 2,15 m. k2 ve k3'ünki ise 1,60 m.'dir. Pencerelerin birbirinden uzaklığı 1,20 m. ve genişliği ise 1,60 m. yükseklikleri de 2,00 m.'dir. Pencereler ve kapılar 0,10 m. derinlikte girintinin içerisine yerleştirilmiştir.

¹ Yakın zamana kadar tonozun temel duvarlarının kalıntılarının seçilebildiği Maksim Sirouksun fotoğrafları tarafından belirtilmiştir.

(Resim 4.8) Bu duvar tamamıyla yeni bir yapım olduğu işçilik ve malzeme farkından anlaşılmaktadır.

Dv2; Duvarın uzunluğu 16,75 m.'dir. üzerinde 2,72 m. genişliğinde bir niş vardır. Bu niş şu an abdesthane gibi kullanılmaktadır. Derinliği 3,84 m. yüksekliği ise 3,20 m. olan bu nişin tavanı alçıyla sıvanmış, kenar duvarları ise halıfleksle kapatılmıştır. Ahşap zemin döşemesi ise halı ile örtülmüştür. Bu nişin doğu yüzeyinin üzerinde iki musluk ve 1,60×0,60 m. boyutlarında ayna bulunmaktadır. Bu duvarın üzeri mavi ve lacivert renkte çinilerle kaplıdır. (Resim 4.9)

Dv3; Duvarın uzunluğu 10,40 m.'dir, üzerinde bir büyük niş 4,15 m. genişliğinde ve 3,15 m. derinliktedir. Bu duvarın kalınlığı 4,60 m.'dir. Bu duvarın üzerinde K7 ve K8 mevcuttur. Bu kapıların her birinin genişliği 1,20 m. yüksekliği 2,89 m.'dir. K7 ve K8'in birbirinden uzaklığı 0,75 m.'dir ve iki kanatlıdır. Bu nişin üzerinde ayrıca, genişliği 3,98 m. yüksekliği 1,61 m. büyük bir pencere vardır. Bu pencere dikey şeklinde 5 bölüme ayrılmaktadır.

Dv4 duvarlarının uzunluğu 16,15 m.'dir, üzerinde bir niş ve K5, K6 bulunmaktadır. Nişin genişliği 2,90 m. yüksekliği 3,25 m. derinliği 2,85 m.'dir. Bu duvarın kalınlığı 3,55 m.'dir. N11 tavan boya süslemesiyle zengindir. N11'in duvarının üzerinde boya ile yapılmış bezemeli bir kitabe mevcuttur.

K5; 1,30 m. genişliğinde ve 1,95 m. yüksekliğinde, iki kanatlı bir yapıdadır.

K6; 0,80 m. genişliğinde ve 1,95 m. yüksekliğinde ve tek kanatlıdır. (Resim 4.10)

4.2.2.2.3 Kubbehane

Bu bölüm 12.60×12.14 m. ölçülerinde olan bu bölüm yapının en eski bölümüdür. Dv1'in uzunluğu 12,15 m. ve duvar yüksekliği 12,73 m.'dir. Bu duvarın genişliği 3,95 m.'dir. 0,95 m. genişliğinde, İki koridor vasıtası ile eyvanın alt bölümüne geçilmektedir. Bu iki koridorun girişi şu an hasırla kapatılmıştır. (Resim 4.11)

K8 ve K7 kapıları 2,5 m. yerden yüksekliğine sahiptir. K7 ve K8 kapıları eyvan bölümünde Dv3 ile ilgili tanımlamalar sırasında anlatılmıştır.

Kubbehane'nin doğu duvarı 12,60 m. uzunluğunda 3,52 m kalınlığındadır. Bu duvarın üzerinde N4, N5, N6 nişleri yerleştirilmiştir. (Resim 4.12)

N4; 1,35 m. genişliğinde ve 2,75 m. derinliğinde, 4,65 m. yüksekliğindedir. N5; 2,75 m. genişliğinde ve 2,75 m. derinliğinde, 5,30 m. yüksekliğindedir. N6; 1,55 m. genişliğinde ve 2,90 m. derinliğinde, 4, 65 m. yüksekliğindedir. N4 ve N5'in birbirinden uzaklığı 2,00 m. N5 ve N6 'nın uzaklığı ise 2,05m.'dir. Bu duvarın üst tarafında P1 penceresi, trompunun üzerinde 0,80×0,77 m. boyutlarında mevcuttur. P6 penceresi 1,00 × 1,26 m. ölçülerindedir ve Dv2'nin orta aksının üzerine yerleştirilmiştir. N7, N8, N9 arasından 0,75 m. genişliğinde 1,90 m. uzunluğunda, ince koridorlar geçiyor, bu koridorların bazı bölümleri kapalıdır. Ama bu koridorların vasıtasıyla eyvanın alt bölümüne geçilebilmektedir.

Dv3; bu duvarın uzunluğu 12,13 m. 3,42 m. kalınlığında üzerinde 2,70m genişliğinde, 8,71 m. yüksekliğinde, 1,30 m. derinliğinde bir mihrap mevcuttur. Mihrabın üzerinde 1,00×1,70 m. ölçülerinde P7 penceresi vardır. Bu mihrap iki bölüme bölünmüştür, iki bölümde de mukarnas alçı işlemleri üste doğru yapılmıştır. Her iki bölüm mukarnas bölüm yatay olarak 5 sıra şeklinde alçı işlemeden oluşur. Ayrıca Dv3'un sağ tarafında, muhtemelen

Selçuklu dönemine ait 1,20 m yüksekliğinde, 1,70 m genişliğinde iki küçük fanusluk(Resim 6.9) kalıntısı mevcuttur. (Resim 4.13)

Dv4; duvarın uzunluğu 12,6 m. kalınlığı 2,90 m. üzerinde N7, N8, N9 nişleri mevcuttur. N7'nin genişliği 1,20 m. 2,55 m. derinliğinde 4,5 m. yüksekliğindedir.

N8; 2,77 m. genişliğinde, 2,55 m. derinliğinde ve yüksekliği ise 5,20 m.'dir.

N9; 1,33 m. genişliğinde, 2,80 m. derinliğinde ve yüksekliği ise 4,5 m.'dir.

N7, N8, N9 arasında 0,75 m. genişliğinde 1,90 m. uzunluğunda, ince koridorlar geçiyor, bu koridorların bazı bölümleri kapalıdır. Ama aslında bu koridorlardan eyvana geçilebilmektedir. (Resim 4.14)

4.2.3 Mekan elemanları

4.2.3.1 Eyvan (yeni mescit)

16,15 × 10,39 m. ölçülerindeki bu mekan şu an yeni mescit adıyla anılır. Dv1 duvarı çok yakın zamanda yapılmıştır. Fakat Dv2, Dv3, Dv4 duvarları eski duvarlardır üzerleri alt taraftan halifileks ve üst taraftları alçıyla örtülmüştür. Bu alanın döşemesi 2,15 m. yükseltilmiştir. Muhtemelen Zendiye ve Kaçar dönemine aittir. (Resim 4.15)

Bu mekanda sadece N2 ve N11 nişleri kendi Mimarlık özelliklerini azda olsa korumuşlardır. N10 ve N12 şu an depo şeklinde kullanılmaktadır.

Bu alanda 8 tane ahşap kolon mevcuttur, kolonların üst tarafında ahşaptan sütun başlığı yapılmıştır. Tavan tamamı ile yenilenmiş olup düz dam şeklindedir. (Resim 4.16)

4.2.3.1 Kubbehane

12,60×12,14 m. olan bu bölüm yapının en eski bölümüdür. Bu hacim ilk yapıldığı dönemin mimari özelliklerini korumaktadır. Kubbehanenin üst bölümünde yer yer sıva kalıntıları gözükmemektedir. Özellikle trompların içerisinde olan alçı sıvası üzerinde olan boyalı süslemeler özgün durumunu korumaktadır. Kubbehane alanında yer yer büyük çatlaklar vardır. Nişler ve tromplar ve aynı zamanda trompların genelde özgün mimari özelliğini korumaktadır.

Dv3 duvarın üzerinde olan mihrabın en üstteki mukarnas şeması kısmen gözükmemektedir. Aynı zamanda mihrap çok hasarlı durumdadır ama buna rağmen ana hat çizgileri bellidir. Bu alana girmek için eyvanın N3 nişinden aşağı inmek gereklidir. Ancak araştırmalar için N9 nişinin tuğlaları boşaltılıp küçük bir kapı inşa edilmiştir, araştırmalar bittikten sonra adı geçen niş kapatılmıştır. Aynı zamanda Dv1 duvarın üzerinde koridorlar vasıtasıyla eyvanın alt bölümüne geçilebilmektedir. Ancak halihazırda bu koridorlar kapalıdır. (Resim 4.17) Dv4 duvarının üzerinde yerden 3,36 m. yüksekliğine kadar yeni tuğla ile örülmüştür.

4.2.3.3 Abdesthane

Abdesthane N2'nin içinde yer almaktadır. Ancak bu düzenleme sonradan yapılmıştır. Orijinal halinde niş olarak tasarlandığı düşünülebilir. N2'nin Dv2'si mavi ve lacivert çinilerle kaplanmıştır. Duvar üzerine iki musluk ve bir ayna monte edilmiştir. (Resim 4.9)

4.2.3.4 Mutfak

Girişin sol tarafında yer alan mutfakın ölçüleri 2,50 x 3,30 m.'dir. Bu mekan küçük bir imarethane olarak kullanılmıştır. Burada gerekli gün ve zamanlarda çeşitli ikramlar yapıp sunulmaktadır. (Resim 4.18)

4.2.3.5 Koridor

0,75 m. ve 0,95 m. genişliğindeki koridorlar mescidi çevrilmiştir. Yer yer yeni ve eski tuğlalarla kapatılmıştır. Bu koridorların eskiden geçit amaçlı kullanıldığını düşünüyoruz. (Resim 4.19)

4.2.3.6 Minare

Minare batı taraftan 17,20 m. uzaklığındadır. Ayağı sekizgen ve her kenarı 2,10 m.'dir. Bu 8 gen planlı bölüm 1,84m yüksekliğindedir. Bu yükseklikten sonra minare dairesel planlı oluyor. (Resim 4.20)

Bu yuvarlak planlı bölüm 5 m. çapındadır. Minarenin taç kısmı yıkılmış olup şimdilerde 8 m.'si ayaktadır. Minarenin iç tarafın yuvarlak merdiven için yer ayrılmıştır.

Minarenin kuzey doğu tarafında şu ölçülerde 0,70 m×1, 65 m. ölçülerinde giriş kapısı vardır. Kapı aynı zamanda tuğlayla kapatılmıştır. (Resim 4.21)

4.2.3.7 Şebistan

Bu yapıdaki şebistanlar son yıllarda yapılan arkeolojik¹ araştırmalar neticesinde sütunları ve duvar kalıntıları bulunmuştur.

4.2.3.7.1 Batı şebistan

Batı şebistan 608 m² bir alandır yaklaşık 2,00 m. yüksekliğinde sütunlarla doludur. Üç sıra yedili sütunlar şeklinde sıralanmıştır. Sütunların bazıları çok deforme olmuştur bir birinden mesafesi değişmektedir. Aynı zamanda bu sütunlar yaklaşık olarak bir aksı korumamaktadır. (Resim 4.22)

¹ Prof. Dr. Mahmut Musevi yönetimindeki arkeolojik grup.

Batı şebistanının güney tarafında 10,20 m kalınlığında ve 18,60 uzunluğunda temel duvar bulunmuştur. (Resim 4.23)

4.2.3.7.2 Doğu şebistan

Doğu şebistanda şu ana kadar iki adet sütun bulunmuştur. birisi hemen batı duvarının bitişin, diğeri ise doğu duvarından 7,20 uzaklığında yerleştirilmiştir. Bu iki sütunun yüksekliği 0, 50 m. aşmamaktadır.

4.2.3.7.3 Kuzey şebistan

Kuzey şebistan 560 m. karelik bir alandır, içerisinde 20 adet sütun mevcuttur, yaklaşık olarak 3 sıra 8'li şeklinde inşa edilmiştir. Genelde bu sütunların yüksekliği 1,00 m. aşmamaktadır. bu sütunların formları daha değişik bir tarzdadır.

4.3 Bina Karakteristikaları, Yapım Malzemesi ve Yapısal Durumu

4.3.1 Mimari elemanlar analizi

4.3.1.1 Kapı

4.3.1.1.1 Dış kapı

Mescide dış mekanla bağlantısını sağlayan iki kapı mevcuttur. Yapıda tip oluşturacak dış kapı yoktur. (Resim 4.1)

Bu kapıların ikisi de yenidir, kuzey tarafta olan kapı vasıtasıyla mescit alanına giriliyor. Doğu taraftaki kapı vasıtasıyla dama çıkılmaktadır. Kuzey kapı 2,00 m. genişliğinde ve 2,20 m. yüksekliğinde ve iki kanatlıdır.

4.3.1.1.2 İç Kapılar

K2 ve K3 eyvanın Dv1 duvarının üzerinde yerleştirilmiştir. Bu genişliği 1, 60m ve yüksekliği ise 1, 95m.'dir. Bu kapılar iki kanatlı ve yeşil renklidir. Bu kapılar B sınıfındadır. Bu iki kapı üzerinde 0,96 m.'lik orjival kemerli pencere yerleştirilmiştir. Aynı zamanda eyvanın Dv1 duvarının üzerinde K4 kapısı 2,10 m. genişliğindedir ve yüksekliği ise 1,95 m. üzerinde olan ojival pencerenin genişliği ise 2,10m. ve yüksekliği de 0, 96 m.'dir.

K7 ve K8, N13 nişin içerisinde yerleştirilmiştir. Bu kapıların genişliği 2,10 m.'dir. Bu kapılar iki kanatlı ve iç taraftan yeşil, dış taraftan ise kahve rengi boyalıdır. Bu kapılar iç taraftan camlı olarak ve dış yüzden ise tahtadandır. (Resim 4.11)

K5 ve K6 eyvanın Dv4 duvarın üzerinde yerleştirilmiştir. K5 1,30 m. genişliğinde ve 1, 95 m. uzunluğunda iki kanatlı ve yeşil renkte boyanmıştır. K6 0, 80m genişliğinde 1, 95m yüksekliğinde ve tek kanatlıdır. (Resim 4.10)

4.3.1.2 Pencere

P7, P8 ve P9 eyvanın Dv1 duvarının üzerinde yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin genişliği 1,60 m. ve yüksekliği ise 1,85 m.'dir. Bu pencereler ojival kemerli ve sabit kanatlıdır. Bu pencereler tamamı ile yeni yapılmıştır. (Resim 4.8)

P12, N12 nişin içinde genişliği 3,80m ve yüksekliği ise 1,5 m. dikey şekilde 5 bölüme ayrılır, her bölüm ise ortadan ayrılmış ve kare şeklinde küçük küçük camlara ayrılmıştır. Bu pencere eyvan tarafından yeşil, kubbe hane tarafından ise kahve rengindedir. (Resim 4.27)

P1'ler ve P2'ler trompun üzerinde olan pencerelerdir. Bu pencereler kubbe hane alanını aydınlatmak amacı ile yapılmıştır. 0,80 m×0,77 m. ölçülerinde ki bu pencerelerin çerçevesi bulunmamaktadır. (Resim 4.28)

P3, P4, P5 ve P6 1, 00 m×1, 70 m. ölçülerinde sırayla Dv1, Dv2, Dv3 ve Dv2 duvarlarının orta aksının üzerinde yerleştirilmiştir. (Resim 4.29)

4.3.1.3 Mihrap

Kubbehanenin Dv3 duvarının üzerinde mihrap yerleştirilmiştir. (Resim 4.13) 2, 70m genişliğinde ve 8,71m yüksekliğinde 1, 30m derinliğindedir. Mihrap 0,30, 0,40, 0,56 m. mesafelerle içeriye doğrudur. Mihrap dikey şeklinde iki bölüme ayrılmaktadır üst bölüm. 3,52 m. yüksekliğinde alt bölüm ise,3,71 m. yüksekliğindedir. Her iki bölüm de mukarnalıdır . (Resim 4.30-31)

4.3.1.4 Niş

Cuma Mescidinde sadece nişler kendi mimari özelliklerini muhafıza etmişler. N2 abdesthane gibi kullanılmaktadır, üst bölümü beyaz sıvayla sıvanmıştır, alt bölümü ise halifeleksle kapalıdır. Doğu duvarın üzerinde mavi ve lacivert çiniler kullanılmıştır. Bugün bu çinilerden ancak bir bölümü yerinde durmaktadır. (Resim 4.9)

N11 kısa yer dolabı gibi kullanılmaktadır, bu nişin üst tabanında boyalı desen işlemleri hala gözükmemektedir. Alt tarafı ise halifleksle kapalıdır. N10 ve N12 depo şeklinde kullanılmaktadır. (Resim 4.15)

N4, N5, N6, N7, N8 ve N9 kubbe hane bölümünde yerleştirilmiştir bu nişlerin hepsini dışarı açılan tarafları tuğla ile kapatılmıştır. Bunların hepsinin üst tarafı alçı ile sıvanmıştır, alt tarafları da ise tuğlalar gözükmemektedir. (Resim 4.14)

4.3.2 Döşeme kaplaması

4.3.2.1 Eyvan

Cuma Mescidin sadece eyvan tarafının döşemesi ahşaptandır. Giriş bölümü ise sonradan yapıldığı için yer seramiği kullanılmıştır.

4.3.2.2 Kubbehane

Kare şeklindeki olan kubbe haneyi dairesel forma çevirmek için mekanın köşelerinde 4 tromp, 8 kulaklık kullanılmıştır. Her kulaklığın orta aksı trompun duvara bittiği yerdedir. her trompun yüksekliği ise 2, 90m. derinliği ise 2,60 m.'dir. bu tromplar önemli ölçüde bozulmaya maruz kalmışlar. Yer yer sıvalar dökülmüştür,sağlama yüzeylerin üzerlerinde boyama tekniğinde yapılmış kalem işleri vardır. (Resim 4.32)

4.3.3 Süs öğeleri

4.3.3.1 Eyvan

Eyvan bölümü üzeri alçı ile sıvanmıştır. Nişlerin içinde kırmızı renkli yüzey üzerinde yeşil ve sarı renkte çiçek bezemeleri ile birlikte bir kitabe vardır. (Resim 4.33)

4.3.3.2 Kubbehane

Kubbehane bölümü sadece alçıyla sıvanmıştır. Bazı bölümler ise tuğlayla tamamı ile yenilenmiştir. Kubbehanede güney duvarın üzerinde iki mihrap vardır:

Kubbe iç tarafatan alçı ile sıvanmıştır.Trompların üzerindeki Beyaz renkli sıvanın üzerinde turunç; ağaç kavunu işlemeleri ile ; şah Abbasi çiçekleri; bademce süs öğeleri vardır.

Trompların üç bucağındaki sarmaşık süsleme çiçeği çizilidir. (Resim 4.34) Trompların doğu ve batı yüzeylerin üzerinde üç sıra (bant) yukarıya ve yan tarafa doğru yeşil ve kırmızı renkte sarmaşık şeklinde birlikte motifler vardır. Yeşil ve kırmızı desenler beyaz alçının üzerindedir. Bu trompların üzerinde olan küçük kare şeklinde pencereler 'de kullanılan üst başlıklar da desenlidir. (Resim 4.35)

Mihrap alçı kalıptan yapılmıştır. Mihrapta iki mukarnas bölümü vardır:

1. Üst mukarnas (Resim 4.30)
2. Alt mukarnas (Resim 4.31)

mukarnasların arasında dik dörtgen şeklinde alçıdan bir yüzey vardır ve üzerinde her hangi bir yazıya rastlanmamıştır. Üst bölümde 6 sıra mukarnas bulunmaktadır. Bu sıralar yukarıya doğru ve bir orta noktada toplanacak biçimde oluşturulmuşlardır. Alttaki mukarnas 5 sıra şeklindedir. Mihrabın etrafında bazı yerlerde nakışlar ve bezemeler görülmektedir. Bu desenlerin yönü yukarıya doğru olup yeşil renklidir. Mihrap nişinin her iki yanında birer kalıpla yapılmış birer sütunce bulunur.

Aynı zaman da Dv2 üzerinde ve n4 nişin yukarısında daire şeklinde mavi renkli bir motif mevcuttur. (Resim 4.36)

4.3.3.3 Minare

Minare 'nin yapımında kullanılmış olan tuğla malzeme kullanım şekli itibarıyla bir süs öğesi gibi kullanılmıştır. Tuğla yatay ve cenaği/verev şeklindedir. (Resim 4.37) Alçı ve kireç sıvasıyla sıvanmıştır. Temelde 3, 75 m.

yüksekliğine kadar yatay şeklinde, her bölümden son sıra bir ayırıcı bant gibi ve 2,54m yüksekliğinde cenağı/verev tarzında tuğla dizilmiştir.

Minare yukarı tarafta yatay şekildedir ve bu tuğlaların arasındaki boşluk Selçuklu dönemin alçı mühürlemeleri ile örtülü idi.(maksim siror) Ama şu an bu işlem gözükmemektedir.

4.3.4 Kullanılan malzeme

Erdebil Cuma Mescidi yığma tuğla yöntemiyle yapılmıştır. Tuğlaları bağlayıcı madde olarak kireç ve sarnıç harcı kullanılmıştır. Alçı harcı ise kemer ve kubbenin inşası yanında, iç duvarların sıva ve alçı işleminde süs ögesi olarak kullanılmıştır. Çini işlemesi Erdebil Cuma mescidinde kubbe prizmaların “ muaarrak”¹ olarak bilinen tarzda yapılmıştır.

4.3.5 Yapısal durum

Erdebil Cuma mescidi günümüzden yaklaşık 800 yıl önce Ateşkede olan bir yapıdan mescide çevrilmiş olma ihtimaline karşılık halen taşıyıcı sistem açısından sağlam olduğu görülmektedir.

Ancak yapımından günümüze kadar geçen sürede gerçekleştirilen onarımlardan bir kısım özgün mimari elemanların değiştirildiği’de anlaşılmaktadır ve günümüzde bu yapı daha çok Safavi Dönemine ait değişimleri yansıtmaktadır.

¹ İran’daki tarihi yapılarda kullanılmış çiniler iki farklı tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki tuğlanın sırtlanması ile elde edilen çini tuğladır. İkinci tür ise normal çindir. Erdebil Cuma Mescidinde kullanılan çini süslemeleri farklı renkteki çinilerin kesilip monte edilmesiyle istenilen desen veya süslemenin elde edildiği ve İran’da yaygın adıyla “muaarrak” olarak bilinen bir tarzda yapılmıştır. Çini ve tuğlanın terkip halinde kullanıldığı süsleme tarzı ilk defa Selçuklu dönemi mimari eserlerinde görülmektedir. Bu husustaki en iyi örneklerden biri Meraga şehrinde bulunan “Kırmızı Kümbet”’tir.

Yapıdaki taşıyıcı elemanların tümü sağlamlaştırılabilecek bir durumdadır. Ancak kubbenin yıkılmasından dolayı kubbehane kısmına akan yağmur suları nedeniyle duvarlarda kirlenme ve sıvalarda dökülme oluşmuştur. Aynı zamandaki bu duvarların üzerindeki desenlerin ve bezemelerin bazı bölümleri silinmiştir. Yapı içinde duvarların aşağı kısmındaki tuğlaların yıpranma nedeni ise burada oluşan nem olmalıdır.

Mihrabın mukarnasları genelde insan etkisiyle bozulmuştur. Bazı duvarlarda ve tromplarda oluşan çatlaklar ise öncelikle doğal nedenlerle (deprem) ve komşu caddedeki ağır trafik etkisiyle gelişmiş olmalıdır. Dış cephelerde kar, yağmur ve buzlanma etkisiyle tuğlalar genelde önemli ölçüde tahrip olmuştur.

Doğu cephesinin çatlakları genelde caddenin inşası sırasında kullanılan ağır yüklü arabaların hareketinden oluşmuştur.

Genellikle yapının ve malzemenin durumunu değerlendirdiğimizde ve taşıyıcı sistem ve elemanlar açısından pek önemli sorun görülmektedir. (Bakınız pafta no H3,...,H8)

5. KARŞILAŞTIRMA

5.1. Karşılaştırma Çalışma Metodolojisi

Karşılaştırma çalışmasının ilk bölümünde Ateşkedeler hakkında genel bilgiler ve mimari elemanlar anlatılmıştır. İkinci bölümde ise İran mescitler hakkında genel bilgiler ve sahip oldukları mimari elemanlara yer verilmiştir.

Daha sonra karşılaştırdığımız Ateşkedeler ve mescitler hakkında bilgiler sunulmuştur. Çizilen tablolarda ise her iki gruptaki eserlerin mimari elemanları karşılaştırılmıştır.

5.2 Ateşkede'ler Hakkında Genel bilgiler

Sasani dönemi İran'da İslamiyet'ten önceki son uygarlıktır. Bu dönemde İran'ın doğu mezhebi Sasanilerin'de katılmasıyla güçlenmiştir. Zaman içinde Dini taassubun artmasıyla Hint, Çin ve Sami töreleri sanatları mezhepleri etki altına alınmış ve bu dönemde Sasani sanatı eski Persin geleneksel gücünden de yararlanarak gelişmiştir. Buna bağlı olarak da Zerdüşt dini daha fazla güçlenerek, genişlemiştir böylece pek çok ve yeni tapınaklar inşa edilmiştir. Bugün İran'da bu döneme ait 49 Ateşgede tespit edilmiştir. (şekil 5.1)

5.2.1 İran Ateşkedeleri

Sasani döneminin Ateşkedeleri Hatra'nın dört köşesi hilal kemerli Ateşkedesinden ve Hace dağının dört köşeli mukaddes ateşinin mekanından örnek alınarak yapılmıştır. Bu Ateşkedelerde Eşkani döneminin sonunda (çahar taki) adı verilmiştir. Hehameneşi tapınakları dört köşeli Ateşkede ve bunun çevresinde konuşlanmış yapılardan oluştuğu bilinmektedir. Ateşkedenin dört tarafında da girişi bulunduğu mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu Ateşkede tipi Sasani dönemindeki çahar takılara model

olmuştur. Hehameneşiler döneminde ki Ateşkedelerin şekli farklıdır. Yine dört köşe olmakla beraber, üstleri açık ve Ateşkedenin çevresinde set halinde bir duvar vardır. Sasaniler döneminde ise Ateşkedenin çevresindeki duvar kaldırılmış ve üstüne bir kubbe inşa edilmiştir. Bu Ateşkedeler tek başlarına bulunabildiği gibi tıpkı Hehameneş devrindeki gibi tapınak halinde de olabiliyordu. Kasre-ı Şirin, Bişapur ve Taht-ı Süleyman bu tapınaklara örnektir.

Sasaniler döneminde resmi olarak üç büyük Ateşkede (Avesta, Heş Bendi) vardır:

1. Azer Ferenbeğ Ateşkedesi (Ruhaniler Ateşi)
2. Azer Geşnasp Ateşkedesi (Cengaver Ateşi)
3. Azer Berzinmehr Ateşkedesi (Ekinciler ve Çiftçiler Ateşi)

Bunlardan başka Ahuramezda ve Bahram adlı iki farklı ateş vardır. Ahuramezda ateşi kudret ve kararlılık ateşi, Bahram ateşi ise herhangi bir valiliğe ait ateştir. Her evin ve her ilçenin kendine ait özel bir ateşi vardı. Ev ateşi ilçenin ateşinden, ilçenin ateşi Bahram Ateşkedesinden, Bahram ateşi de Azerberzinmehr ateşinden temin edilirdi. Sasaniler döneminde Ateşkede binalarında değişiklikler yapılmıştır. Bişapur Ateşkedesinin çevresi duvarla kapatılmış ve Ateşkede dört koridorla sarılmıştır. (Resim 5.1)

5.2.2 Ateşkedelerin mekan elemanları

Ateşkedelerin en önemli mekanları Çahartaklardır. Genelde taştan yapılan Çahartaklar dört temel ayaktan oluşurlar. Bu dört temel ayak üzerinde yarım elips şeklinde taştan bir kubbe yapılır. Bu kubbe tuğladan da olabilir. Ateş yakma mekanı olan Çahartakların, dört tarafı açıktır.

Mihrap Çahartak bölümünde yer alır. Taş veya tuğladan yapılan Mihrap, kare şeklinde ve zemine doğru gömüktür. Ateşkedede, Çahartaktan sonra en

önemli mekan yezşengahtır. Bu mekan yapı itibariyle Çahartaka benzerdir. Burada ateş daima yanan durumdadır. Bu bölümde ibadet vakti buradaki ateşin bir kısmı, sadece mubitler(Zerdüştlerin din adamları) tarafından Çahartakın mihrabına götürülürdü. Eyvan genelde dikdörtgen şeklinde, üç tarafı kapalıdır. Açık olan tarafı Avluya bakar. İbadete gelen kişiler eyvanda toplanırlar. Ateşkedede mubitler için barınma yerleri mevcuttur. Ateşkelerde genelde Çahartakların dört tarafı koridorlarla sarılır. ve bu koridorlar Çahartakı binanın diğer bölümlerine bağlamaktadır. Hazine Odası birkaç odadan oluşan Çahartak şeklindedir. Bu odaların duvarlarında bulunan raflara, padişahların savaştan getirdiği ve Ateşkedeye hediye ettiği ganimetler yerleştirilir. Kış aylarında mekanın ısıtılması ve özellikle ateşin sönmemesini sağlamada kullanılan odunların muhafaza edildiği yerlerde depo olarak ayrılmıştır.

5.3 İran Mescitler Hakkında Genel Bilgiler

621 yılında ortaya çıkan İslamiyet tüm uygarlıkları önemli ölçüde etkilemiştir. İslamiyet bir taraftan Batı Türkistan ve Pencap, diğer taraftan İspanya'ya kadar yayılmıştır.

Yayıldığı bölgelerin (Asya, Afrika ve Avrupa'nın bir bölümü) sanatını da etkileyen İslamiyet fethedilen ülkelerin (Sasani ve Bizans) sanatlarıyla kaynaşarak İslam kültürüne özel bir yeni terkip oluşturmuştur.

Örneğin Abbasi Devletinin 746. yılında kurulduğu sıralarda Irak'ta (Sasanilerin eski başkenti) İran'a has sanat tarzından da etkilemiş olduğu bilinmektedir.

11. yüzyılın birinci yarısında İran'ın doğusunda 150 yıl hüküm sürecektir olan Selçuklu devleti kurulmuştur. İslam sanatı ve sanayisi de Selçuklularla birlikte en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemde mimarlık ve mimarlığa bağlı olan tuğla işlemesi gibi sanatlar İslamiyet öncesi mimarisinin etkisiyle gelişmiştir.

Ancak Sasani döneminin en belirgin mimarlık elamanlarından, büyük eyvan ve tak unutulmadı. Bu elemanlar Selçuklular döneminde, 4 eyvanlı mescitlerde kendini gösterdi. İslam döneminin yapıları başlıca iki gruba ayrılmaktadır:

- a. Dini yapılar: Mescitler, medreseler, hüseyniyeler, tekke ve müssella
- b. Gayri dini yapılar: Köprüler, köşkler, kervansaraylar, hamamlar, pazarlar ve su depoları.

Bu iki gruptaki yapılar ibadet mekanı, ticaret mekanı ve konutlar olarak da tasnif edilebilir. Müslüman ülkelerde mescitler köylerin ve kentlerin en önemli yapılarıdır.

Mescitler genellikle kent merkezinde pazarların ve hükümet konağının yakınında yapılırdı. Her yerleşim yerinin, kent olabilmesi için bir Cuma mescidine sahip olması gerekiyordu. İslamiyet'in ilk dönemlerinde mescitler basit planlarla yapılırken daha sonraları daha kompleks planlar tasarlanmıştır.

10. yüzyıldan sonra mescit planları da değişimler ortaya çıkmıştır. En önemli mescit tasarımları: bir eyvanlı, iki eyvanlı, dört eyvanlı, ve eyvan ile Çahartak kombinasyonları halindeydi. İslamî mimarlar bu tasarımları, Eşkani ve Sasani mimarlarından almışlardır. Örneğin Eşkani döneminde yapılan Aşur köşkünden alınan ilhamla dört eyvanlı tasarım ortaya çıkmıştır.

İslam mescitleri çeşitli stildeki bezemelerle donatılıyorlardı. Her dönemin kendine has süs öğeleri vardır. Selçuklular döneminde tuğla işlemesi, İlhaniler döneminde alçı işlemesi, Timurlar ve Safevi döneminde çini işleme yaygındır. Bazı binalarda tuğla, alçı ve çini işlemleri bir arada kullanılmıştır.

5.3.1 Mescitlerin mekansal elemanları

5.3.1.1 Kubbehane

Kubbe İran mimarisinde önemli elemanlardan sayılır ve geçmişi İslam'dan Önceye dayanmaktadır. Kubbe örtüsü İslam mimarisinde çeşitli özellikler sahiptir ve genelde her tür yapı için kullanılmaktadır. İran kubbeleri çeşitli şekillerde yapılır. Tek, çift, ve üç cidarlı olarak örtülü konik şeklindedirler. İran kubbelerinin ihtişamı İslam döneminde kullanılan çini süslemeler ile artırılmıştır.

5.3.1.2 Eyvan

Eşkanî döneminden günümüze gelen bu bölüm çeşitli formlarda devam etmektedir. Eyvan 3 taraftan kapalı, diğer taraftan ise avluya açılan bir mekandır. Eyvanlar genelde giriş ve çıkış alanları gibi kullanmakta olup. sıcak bölgelerde güneşin yönüne göre hava akımını almak için imkan sağlamaktadır. Mukarnaslar , alçı ve çini işlemleri genelde bu mekanlarda kullanılmıştır.

5.3.1.3 Revak

Revaklar genelde sütunlarla taşınan bir üst örtüye sahiptir, avlunun veya sahının iki tarafında yer almaktadır. Giriş bölümünü kubbehane ve şebistana bağlamak için kullanılmıştır.

5.3.1.4 Şebistan

Şebistan çok sütunlu olarak fazla yüksek olmayan bir yapıda genelde kubbehanenin yan taraflarında inşa ediliyordu. Bu bölümleri öyle yapıyorlardı ki girişlerini arttırarak ve ya eksilterek daha büyük ve ya küçük bölümlere ayırıyordu.

5.3.1.5 Minare

Minare veya minar ışık mekanı anlamını taşımaktadır. Yüksek ve ince bir yapıdır ki genelde dini binalarda yapılır (mescitler, medreseler, makbereler). İslam'dan önce minar yol göstermek için kullanılıyordu ve bazen de Ateşkede veya büyük ateşgahların olduğunu gösteren yapı olarak da kullanılmaktaydı ve ayrıca bunlarda mil adı verildiği bilinmektedir.

İslam döneminde minare yapımı gelişmiştir. En eski minarelerden Emevi mescidinin minaresidir. Minareler ilk başlarda binadan ayrı olarak mescidin yanında yapılıyordu. Ama Selçuklu döneminden sonra minare çift olarak ve mescidin ana girişi veya ana eyvanın giriş tarafına yapılmaya başlanmıştır.

5.3.1.6 Avlu

Avlu ve ya iç sahin İslam mimarisinin en önemli mekanlarındandır. Avlu mescitlerde, medreselerde ve kervansaraylarda sıkça kullanılmıştır.

Avlu İslam döneminde iki önemli işlevi bulunmaktaydı:

- Müslümanların abdest alma işlemini burada yapıyordu ve temizleme (tathir) mekanı olarak da mescit ve medreselerde kullanılıyordu. Kervansaraylarda ise yolcuların yükleme ve dinleme mekanı olarak işlev görüyordu
- İç alan olarak mescidi bütün, günlük faaliyetten uzak tutuyordu.

Avlular genelde kare ve ya dikdörtgen şeklindedir. Ancak bazı yapılarda yuvarlak veya çokgen olarak da yapılmıştır.

5.4 Erdebil Cuma Mescidinin Genel Olarak Değerlendirilmesi

Erdebil Cuma mescidi ilk olarak günümüze kadar ulaşmış olan Firuz abad, Kasr-ı Şirin, Ateşkuh , Niyaser , Mosellaye Yazd, Azergoşnasp, Tahran Ateşkedeler ile karşılaştırılmıştır. (Bakınız çizelge 5.1)

Erdebil Cuma Mescidi Ateşkedelerle karşılaştırdığında örnekler arasında Ateşkuh ve en önemli Ateşkede Azergoşnasp'le konum açısından benzerliklerin olduğu görülmektedir. Ayrıca duvar içindeki koridor bakımından da Azergoşnasp Ateşkedesi ile daha benzer bir plan düzenine sahip olduğu saptanmıştır. Çahartak elemanı bütün Ateşkedelerde aynı biçimdedir. Erdebil Cuma Mescidi'nin kubbeli bölümünün ise Ateşkedelerin çahartak kısmına benzerlikleri vardır. Ateşkedelerde eyvan genelde çahartakın önünde yer almaktadır. Erdebil Cuma Mescidi'nin eyvanı Firuzabad, Ateşkuh, Azergoşnasp, Ateşkedelerindeki plan şeması ile aynı formdadır. Mihrap bu ateşkelerin çahartak bölümünde kare şeklinde girinti veya çıkıntı oluşturan bir biçimdedir. Erdebil Mescidi'nin kubbehanesinde bulunan satırlar son arkeolojik¹ araştırmalarda çıkarılmıştır. Buranın bir Ateşkede mihrabı olduğu araştırılmacılar tarafından tahmin edilmektedir.

Erdebil Cuma Mescidi kuzey yüzüne göre konumlanması derece bakımından azergoşnasp Ateşkedesi ile aynıdır. Erdebil Cuma Mescidi öncelikle selçuklu dönemi yapıları olan Yazd, Neyriz, Erdistan, Zevvare, ve İsfahan Mescitleri ile karşılaştırılmıştır. Buna ek olarak ayrıca İnceleme konusunda olan Erdebil Cuma Mescidi Ateşkededen dönüştürülen mescitler arasında plan düzeni ve mekan elemanları açısından da, Yazdhast, Golpaygan, Brucerd mescitleri ile de karşılaştırılmıştır.

(Bakınız çizelge 5.2)

Erdebil Cuma Mescidini plan form ve mekan elemanlar bakımından daha çok Brucerd Mescidine benzemektedir. Brucerd Mescidi tek eyvanlı olarak Selçuklu döneminde yapılmıştır. Erdebil Cuma Mescitteki kubbehane'nin iki tarafında ve tepenin kuzey kısmında bulunan sütun ve duvar kalıntıları, Brucerd Mescidindeki kubbehanenin iki tarafında ve avlunun kuzey kısmında olan şebistanları hatırlatmaktadır. Erdebil Cuma Mescidinin kubbehanesi ve kenarındaki şebistan kalıntıları Golpaygan mescidinin sadece güney

¹ Mahmut Serferaz, Mahmut Musevi, Biuok Camei gurubu .

kısımındaki bölümüne benzemektedir. Erdebil Cuma Mescidi kubbehane ve eyvan şeklinden benzerlikler mevcuttur.

Ayrıca Erdebil Cuma Mescidi özgün, Mescit olarak yapılan Yazd, Nain, Neyriz, Erdistan, İsfahan, zevvare cuma Mescitlerinden Erdistan, Zevvare ve İsfahan Cuma Mescitleri ile plan düzeni ve mimari elemanlar açısından bazı benzerlikler göstermektedir. (Bakınız çizelge 5.3)

Erdebil Cuma Mescide restitüsyon önerisi verebilmek için döneme ait mescitlerle plan bakımından karşılaştırıldığında Erdebil Cuma mescidi'nin kubbehane ve önündeki eyvanı ile Yazd, Erdistan, Zevvare Cuma mescitlerine ve İsfahan Cuma mescidinin güney kubbesi (Nizamul Mülk) yapısı ve eyvanına benzemektedir. Ayrıca Erdebil Cuma Mescidinde şebistan kalıntıları İsfahan, Zevvare ve Yazd Mescitlerinin şebistanlarına karşılaştırılabilir.

Erdebil Cuma Mescidi'ni Büyük Selçuklular tarafından Ateşkede kalıntıların üzerinde inşa edilmiş olması, duvar içinde yer alan koridorların nedeni olarak düşünülmektedir. Duvar içinde yer alan bu koridorlar kubbenin yanlara açılma eğilimine karşı ve ya soğuk havaya karşı izole elemanı gibi kullanılmış olması muhtemeldir.

6. RESTİTÜSYON

6.1. Restitüsyon Metodolojisi

Restitüsyon projeleri yapılan restorasyon çalışmalarına ışık tutmak amacı ile yapılan ve yapıların bugüne kadar geçirmiş oldukları bütün değişikliklerin, eklentilerin belirlenerek yapının özgün olarak ilk yapıldığı durumu veya yapının değişime uğradığı tüm dönemleri gösteren yoruma dayalı bir çizim çalışmasıdır. Bu çalışma için yapının kendisinden gelen izler ile yapı dışı kaynaklardan sağlanan bilgiler belirli bir mantık çerçevesinde yorumlanarak kullanılır.

Erdebil Cuma Mescidi'ndeki restitüsyon çalışmasındaki amaç; yapının günümüze kadar uğradığı değişiklikleri belirleyip Selçuklu dönemindeki özgün halini tespit ederek restorasyon çalışması için zemin hazırlamaktır.

Belgelere dayalı yapılan restitüsyon çalışmasında; öncelikle yapı ile ilgili kaynakların kesin bilinirlik ve güvenilirlik derecelendirmesi yapılmış olup bugünkü yapısal durumun gösterdiği bilgilerle restitüsyon analizleri yapılmıştır.

6.2 Restitüsyon Denemesi

Erdebilin Cuma Mescidi'nin restitüsyon çalışması yapılırken kullanılan kaynaklar ve bu kaynaklardan hangi konularda yararlanıldığı aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

- A. Varlığı yapıda bulunması dolayısıyla kesinlikle bilinenler;
- B. Yapıdaki iz ve örneklerden gelen bilgiler ile birlikte eski fotoğraflardan tespit edilenler.
 - 1. İzi olan, yeri, boyutu ve malzemesi yapıdaki diğer örneklerden tespit edilenler.

2. Yeri ve izi ve belli olan boyutu ve malzemesi eski fotoğraflarla ve seyyahların çizimi ve yazılarından tespit edilenler.

C. Karşılaştırmalı çalışmadan gelen bilgiler.

1. Yeri, izi boyutu belli olan malzemesi karşılaştırmalı çalışma ile bilinlenler.
2. Yapıda herhangi bir izi bulunamayan; formu, boyutu ve malzemesi karşılaştırmalı çalışmadan elde edilenler.

D. Mimari gereklilik; yapıda mimari yapı itibariyle olması gereken elemanlar.

E. Yapıda son dönemlerde eklenenler.

Restitüsyon aşamasında kullanılan kaynaklar ile binanın Selçuklu Dönemindeki özgün durumu ortaya konulmaya çalışmıştır. Mescidin genelinde görülen malzeme bozulmaları ve yapının geçirmiş olduğu tamiratlarda kubbe ve kubbehanenin herhangi bir onarım geçirmemiş olması nedeniyle bozulmalar olmuştur, ancak Mescidin tarihi süreç içerisinde ibadethane olmak dışında farklı bir amaçla kullanılmış olmaması yapıda mekansal olarak çok büyük değişikliklerin olmasını önlemiştir. Hazırlanan restitüsyon tablosunda da görüleceği gibi plan bazında en önemli değişiklik giriş mekanının yakın dönem eklentisi bir yapıya sahip olmasıdır (yaklaşık 4 yıl önce). Burada giriş bölümüne ait Dv1, Dv2, Dv3 ve Dv4 duvarları ile mutfak bölümü tamamıyla eklenti olmalıdır. Çünkü bu bölümler plan şemasının bütünlüğünü bozmakta ve duvar malzemesi ile yapım tekniğinde yapımızdan farklılıklar arz etmektedir. Ayrıca tavan bileşmelerinin uyumsuz olması (malzeme ve doku farklılığı) gibi nedenlerden dolayı bu duvarların eklenti olduğu anlaşılmaktadır.

Maksim Siror'un anlatımına göre ve kubbenin kalıntılarının eğimine bakarak bu kubbenin Sltaniye'de bulunan Olcaytu türbesinin kubbesine benzediği görülmektedir. Bu kaynağa dayanarak kubbeninin formunu Sultraniye Kubbesine benzer bir biçimde restitye edilmiştir. (Resim 6.1)

Eyvanın örtüsünün biçimine karar vermek için güvenilir kaynak olarak Maksim Siror'un çektiği fotoğraf kullanılmıştır. Bu fotoğrafla yapımızı karşılaştırdığımızda ve özellikle İsfahan mescidi ve Burucerd Mescidi'nin eyvan örtüsü formundan yararlanabileceği saptanmıştır ve böylece beşik tonoz şeklinde olduğunu karar verilmiştir. (Resim 6.2 ve 6.3)

Kubbenin batı tarafındaki sütün ve duvar kalıntıları batı şebistanın boyutunu göstermektedir. Ayrıca bu şebistanın yüksekliği de cephe üzerindeki izlerden anlaşılmıştır. (Resim 6.4)

Bu şebistanların üst örtüsü için Selçuklu Döneminde yapılmış olan şebistanlar örnek alınmıştır Takeşme (4 stnu, 4 kemerle bağlayarak ve üzerini küçük dairesel kubbe ile kapatılması anlamına gelir) biçimde karar verilmiştir.

Doğu şebistanda mevcut olan sütün ve bir eski fotoğrafta (Resim 6.5) belli olan duvar izine bakılarak, batı şebistanın simetiği olarak çizilmiştir.

Ayrıca mevcut olan avlu köşesinin kalıntısından avlunun ölçüleri belirlenmiş ve avluyu mescide bağlayan mimari elemanın genelde Selçuklu Döneminde görülen revaklar gibi olacağı düşünülmüştür . Buna göre de Erdebil Cuma Mescidi'nin şebistanı ile avlusunu bir birine bağlamak amacıyla bu mekan elemanından yararlanılmıştır .

Tepenin Kuzeyi'nde bulunan sütün kalıntılarının Brucerd Cuma mescidi'nin planında olduğu gibi kuzey şebistanına ait olması muhtemel bulunmuştur.

Bu şebistanın sınırları çizimde görüldüğü gibi en son bulunan sütun kalıntısı ile avlu köşesinin arasındaki mesafede bulunması gerekir diye düşünülmüştür.

Ancak şebistanın böyle biçimlenmesi dönemin Erdebil kentin mevkisine göre uyuşmamaktadır. Bu durumda aşağıdaki ihtimaller değerlendirilmiştir. Acaba bu alan mescide direkt mi bağlantısı bulunmaktaydı? Veya burada tamamı ile başka bir yapı mı bulunmaktaydı ?

Yukarıdaki düşünceler çevresinde Erdebil Cuma mescidinin Selçuklu Dönemindeki durumuna ilişkin üç farklı restitüsyon önerisi hazırlanmıştır.(Bakınız restitüsyon önerileri 1,2,3). Her üç öneride de eyvan bölümü iki yanda yer alan sütunlu şebistan hacimlerine sahiptir ve bugün mevcut olan bölümünün kuzeyinde bir avlu yer almaktadır.

1.öneride avlu üç yönden revaklar ve arkalarında yer alan hücreler ile çevrilmiş olup kuzey yönünde orta bölümünde bulunan geçitten ikinci bir avluya ulaşmaktadır. Bu ikinci avlu da üç yönden çok ayaklı şebistan bölümü ile çevrilmiştir.

İkinci öneride birinci öneriden farklı olarak kuzey yönünde revaklar yoktur. Buna karşılık şebistan bölümünün orta kısmında bugün mevcut olan eyvanın simetriği bir eyvan daha bulunmaktadır.

Üçüncü restitüsyon önerisinde ise ikinci öneriden farklı olarak Selçuklu dönemi İran mescitlerinde olduğu gibi avluyu kuşatan yan revakların orta bölümlerinde birer eyvan daha bulunmaktadır. Böylece yapı dört eyvanlı bir plan şemasına sahiptir. Yapılan karşılaştırmalı çalışmalar ve analizde mevcut olan duvar kökleri ve kalan izleri söz konusu olan bu son seçeneğin yapının özgün durumu için en kuvvetli olasılık olduğunu göstermektedir.

Genelde Selçukluların mescit mimarisinde en az bir minare bulunmaktadır. Bugün Erdebil'deki bu yapıda da minarenin bir kısmı mevcuttur. Bu minarenin benzer bir örneği bulunması için Zevare mescidi ile, karşılaştırma yapılmış ve buradaki minareye benzer bir biçim uygun bulunmuştur.

7. SONUÇ ve ÖNERİLER

Erdebil Cuma Mescidi üzerinde yapılan bu restitüsyon çalışması öncelikle bu yapının İran'da mevcut olan Ateşkedeler ile plan düzeni ve elemanlar açısından benzerlikler gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu yapının büyük bir ihtimalle bir eski Ateşkede yapısının üzerine inşa edilmiş olduğu ve mevcut eski yapıya ait bazı bölümlerin muhafaza edilmiş olduğu veya eski yapım tekniğine ait bazı detayların bu yapıda tekrar edilmiş olduğu bu çalışma ile bir kez daha tespit edilmiştir. Bununla birlikte daha önemli bir yeri olarak Erdebil Cuma Mescidinin büyük Selçuklu cami geleneği ile de büyük benzerlikler gösterdiği görülmüştür. Üstü kubbe ile örtülü kare ibadet mekanının önünde bir eyvan bulunurken kare mekanın her iki yanında şebistan adı verilen kolonlu hacimlerden oluşan ibadet mekanları yer almaktadır. Yukarıda sözü edilen eyvanın açıldığı avlu ise en az iki yönden büyük bir ihtimalle de üç yönden revaklar ve arkalarında yer alan diğer hacimler tarafından çevrilmiştir. Dolayısıyla Erdebil Cuma Mescidi Selçuklu Cami (Mescid) tipolojisinin ön sıralarda yer alan Mescid'i gibi önemli bir yapıdır.

Günümüze gelinceye kadar pek çok bölümünün yıkılarak kaybolmuş olmasına rağmen Erdebil Cuma Mescidi taşıdığı mimari, estetik değerler ve yapı teknolojisindeki başarısı ile gelecek kuşaklara aktarılması gerekli olan bir yapıdır.

Bu tez çalışması kapsamında restitüsyon projesi hazırlanmış olan Erdebil Cuma Mescidi'nin en kısa sürede geçmiş özelliklerine uygun bir restorasyon projesinin hazırlanması gereklidir.

Erdebil Cuma Mescid'inin onarılması ile dünya mimarlık literatüründe fazla bilinmeyen bir mimari eserin tanınması sağlanacak ve belki de benzer pek çok çalışmanın başlanmasına vesile olunacaktır.

KAYNAKLAR

- 1. Mirhand M., "Ruzet'ül-Sefa", **Merkez Elmi ve Ferhengi**, Tahran, 258-298 (1912)
2. Cameii B. "Negahi Be Asare ve Ebniye-ye Tarihi-ye Erdebil", **Merkez Elmi ve Ferhengi**, Erdebil, 30-58 (1992).
3. Düzgün.H., "Dilimiz ve Kültürümüz", **Can Azerbaycan**, Tahran, 113 (1997)
4. Serrafi A., "İran Türklerinin Dili ve Folkloru", **Varlık Dergisi**, 115, Tahran, (2000)
5. Maksim S. , "Fesl Nameye Eser" , **Mirase Ferhengi**, 15-16 (1988)
6. Cafar Giyasi, "Nizami Devri Mimarlık Abideleri", **Işık**, Baku, 42 (1991)
7. Musevi M., "Bastan Şenasi ve Tarih", **Mirase ferhengi**, Tahran, 45 (1998)
8. Rezai, D., "Şenahte Mesalehe Sahtemani" **Zencan Üniversitesi**, Zencan, 31-42 (1997)
9. Gadyani A., "Ferheng-e Feşordeye Tarihiye İran Ez Ağaz Ta Payan-e Gacariyye", **Gutenberg**, Tahran, 65-92, 121-123, 145 (1997)
10. Moyin M., "İran Ez Ağaz Ta Eslam", **Ketab**, Tahran, 10-15, 125-143 (1958)
11. Mokaddem E., "Asare İran", **Astane Godse Rezevi** , Tahran, 3-8, 12-21, 45-87, 92 (1987)
12. Feryar A., "Memariye Eslamiye İran der Dovreye İlhaniyan", **Elmi ve ferhengi**, Tahran, 58-60 (1967)
13. Kiyani M., "Tarihe Honere Mimariye İran der Doreye Eslamiy", **Sazmane Motalee ve Tedvine Daneşgah**, Tahran, 62-63, 84-97, 120-129 (1995)
14. Nacd-e S., "Viranehaye Tahte Soleyman ve Zendane Soleyman",

- Sazemane Miras-e farhangiye keşver**, Tahran, 62-65, 82, 93 (1995)
15. Kambehş S. , "Mabede Anahita Kengaver", **Sazemane Miras-e farhangiye kışver**, Tahran, 69, 98, 100 (1995)
 16. Pirniya M.K. , "Sabk Şenasiye Meamariye İran", **Naşre meamar**, Tahran, 12-15, 25-29 (2001)
 17. Torabi T. S.C. , "Asarı Bastaniye İran ", **Encomene Asare Bastan**, Tahran, 36-40, 58, 60, 78-99 (1968)
 18. Zendedel H. , "İran Gerdi- Ostone Ardebil", **Neşre İran Gerdan** , Tahran, 23-29 (1998)
 19. Afşar G.H. , " Memariye İran" , **Ferhengan** , Tahran , 25-69 (1991)
 20. Mohlesi M.A. , " Fehreste Benahaye Tarihiye Azerbaycan-e şergi", **mirase ferhangı kışver** , 25 (1992)
 21. Kıyani M.Y. , "Memariye İslami-ye İran" , **Semt** , Tahran , 59-68, 90, 98-105 (2000)
 22. Subûti H. , "Ber Resiye Asare Tarihiye Soltaniye ", **Setareye Zencan** , Zencan, 22-25, 32-38 (1990)
 23. Pirniya M. K. , "Aşenai ba Mimarîye İslamiye İran", **İlim-o- senet Üniversitesi** , Tahran , 8-12, 20, 30-45 (1992)
 24. Tegevi Nejade Deylemi M.R. "Mimarî ve Şehrsazi ve Şehr Neşiniye İran der Gozere Zeman" , **Ferhengsera** , Tahran , 45-59, 98 (1987)
 25. Lorzade H. "İhyaye Honer Haye ez Yad Refte ", **Mola** , Tahran , 25-36, 40-53 (1995)
 26. Kaşgarlı Mahmut, "Divanü Lûgat-it-Türk", **Türk Dil Kurumu Yayınları**, Ankara, 45 (1998)
 27. Musevi M. , "Mescidi Camee Erdebil der Pertove Kavoşhaye

Bastanşenahti (Erdebil Cuma mescidi arkeolojik incelemelerde), **Mirase ferhengi**, Mecelleye Bastanşenası, 35-43(1995)

28. Oleariyus A. "Seyahatname", **Enteşarate Emir Kebir**, Tahran, 258(1953)

29. Safari B., "Erdebil der Gozergahe Tarih", **Enteşarate Elmi ve Ferhengi**, 25-28 (1963)

30. Dr. Govahi A., "Edyane Zendeye Cehan", **Deftere Neşre Ferhenge Eslami**, Tahran, 69-84 (1976)

31. Ferehveşi B., "Yaddaştaye Gatha", **Enteşarate Encomene İranşenası**, 3-5(1948)

32. Maher M. "Kaşikariye İran Doreye Eslami", **Vezarete Erşade Eslami**, Tahran, 36, 45, 69 (1980)

33. Hazayi M., "Hezar Nakiş", **Hozeye Honeri**, Tahran, 56 (1989)

Ek-1

İRAN HAKKINDA GENEL BİLGİ

Nüfusu

ülkenin son sayımına göre İran'ın 64 milyon, kentlerde %61. 31, köylerde %38. 34 ve göçebe nüfus % 0. 35 dir. Her kilometre karede 36 kişi, doğu bölgelerde %22, batı bölgelerde %78 ve ülkenin %60'ı 20 yaştan küçük oluşturmaktadır.

Dil, Din

İran'da resmi dil Farsça dır, aynı zamanda bölgelerde Azerbaycan, Türkmen, kaşkay Türkçesi, kürtçe, Arapca, Beluçca ve başka küçük milletlerin dili konuşulmaktadır. Din bakımından İran'ın resmi dini İslam dır, aynı zamanda Zerdüşt, yahudi ve hıristiyan (ermenî) dinlerine inananlarda bulunmaktadır.

Coğrafi Durum

İran'ın toprak alanı 1, 648, 195 km karedir. Dünya ülkeler içerisinde 17 sırada yerleşiyor. 44° 5' doğu, 63°18' batı boylamaları ile, 25° 3' ve 39°47' kuzey enlemesi arasında kalmaktadır. Kuzeyde Azerbaycan, Türkmenistan ve Ermenistan; doğuda Afganistan ve pakistan; batıda Türkiye ve Irak ülkeleriyle komşudur.

DEMAVEND (5671 m), SAVALAN (4800 m), DENA (4409 m) ve HERAZ (4465 m) İran'ın önemli dağlarından sayıla bilir.

İrmaklar: güneyde karun, cerrahi, kerhe, daleki ve ervent; kuzey batıda simine, zerrine ve telhe; kuzeyde kızılüzzen, sefidrut, şur, geresu, tecen, çalus ve etrek akmaktadır.

Denizler ve göller: kuzeyde Hazar denizi (424000 km ²) dünyanın en büyük gölü, kuzey batıda ırmu gölü (tuzlu göl), merkezde nemek gölü, güney doğu hamun ve jazmuriyan gölü; güneyde Behtegan gölü ve güneyde omman denizi ve basre körfezi mevcuttur. Ülkede 28 il, Başkent Tahran bulunmaktadır.

Siyasi Coğrafi

İran hükümeti İslam cumhuriyeti dir. Hükümetin kuruyucusu 1979'da "AYETULLAH HÜMEYNI" dir. İran'in meclisi vekilleri 290 kişidir ve milletin oyula 4 senelik seçiliyorlar. Aynı zamanda cumhurbaşkanlığı seçimi 'de her 4 yıldan ve bir başkan en fazla 2 dönem cumhur başkanlık yapabilir. İran'ın milli geliri 1997 'de 230 milyar riyal (1\$ = 8, 000 R) idi.

Yeraltı Zenginlikleri

İran'ın yer altı zenginlikleri ve en önemli madenleri: Petrol, gaz, taş kömür, mis, demir, altın, gümüş, mengenez, kromit, mermer taşlar, tuz, silis, jips, kurşun, kükürt, çimento,...

Sanayi

Kısaca İran'ın en önemli endüstri ve sanayi fabrikaları şöyle sıralana bilir: margarin yağı, şeker, halı, lastik, kağıt, çimento, çini seramik, beyaz eşya, TV, çeşitli otomobil, traktör, otobüs ve petrol ürünleri.

Bitki Örtüsü

İran'ın en önemli ekincilik ürünleri: Arpa, buğday, meyve, pamuk, tütün, hurma, pirinç, fıstık, çay, mısır, hububat, yeşillik, kenevir, şeker kamışı, şeker pancarı, patates, turunçgiller

Eğitim Ve Sağlık

İran'ın % 80'ı yazıp ve okuyabilir. Okul öğrencilerin sayısı 19 milyon ve üniversite öğrencileri 1, 200, 000 kişidir. Eğitim merkezleri 110, 000 ve kütüphanelerin sayısı 1310 adettir. Her 2972 kişiye bir doktor ve 1064 unvan yayın yayınlanıyor.

Turizm Ve Taşımacılık

İran'ın kara yolları 80, 000 KM, denir yolları 10,000 KM, hava limanlar 42 tane dir. Hava yolculukları yılda 10,000 kişi ve 97'inci yılın turist sayısı 600,000 kişidir. Önemli limanlar HOMEYNI, HARK, HORREMŞEHR, ABADAN, BUŞEHR, KIŞ, MAHŞEHR, ÇABAHAR, ENZELİ dir.

EK-2

ERDEBİL TARİHİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Erdebil'in Adı

Şehrin adı eski belgelere göre “artavil”, “erdevil”, “eratabel”, “erdebil”, “artevil” olarak kaydedilmiştir. Fars kaynaklarına göre Erdebil adı “artavil” kelimesinden türetilmiştir, arta (mukaddes) ve vil (şehir) anlamındadır¹.

Türk kaynaklara göre ise Erdebil adı “eratabel” kelimesinden üretilmiştir. Bu düşüncenin dayandığı temeller Er Türkçe de kahraman ve asker anlamında, “Ata” baba anlamında ve “Bel” de Azerbaycan da olan çok yerlerin eki olarak kullanılmaktadır (3) . Örnek olarak: şörebil, erbil, şabil vs...

Başka bir araştırmaya göre de “Artevil” iki kelimedden ibarettir; “Arte” “Aretteliler” kavmi, “Vil”de yurt anlamındadır².

M.S. 12-13. yüzyıllara (1191-1210) ait bir sikke üzerinde de “erdevil” sözcüğü yer almaktadır³.

Erdebili'in İli ve Nüfusu

Ülkenin son sayımına göre Erdebil ilinin nüfusu kentliler 568, 448 ve köylüler 596, 916 kişi olmak üzere toplam 1168011 kişidir. Erdebil şehri merkezinde ise 563, 477 kişi yaşamaktadır ve bu nüfus ilin % 59. 5'luk bölümünü kapsamaktadır.

Dil, Din ve Kültür

¹ Zerdüş peygamberin Erdebil'de doğduğu ile ilgili olarak ortaya atılan görüş, İran'da ilk defa Kesrevi adlı bir yazarın kitabında yer almıştır.

²ARETTALAR Prototürk kavimlerindenirler, bu kavimin yaşadıkları yer Güney Azerbaycan (Hoy, Selmas, Urnu, Suldüz...) dır. Aynı zamanda ARETTA kelimesi Divanü Lûgat-it-Türk'te mevcuttur.

³ Sikke prinçten olup, ağırlığı 13. 5 gr, çapı 2. 95 cm, üzerinde 'La-ilahə-lilallah-Mohammeden-Rasullullah ve Azerbaycan atabeyi Ebubekr dönemine aittir. 'yazılıdır

Erdebil'de, eğitim ve resmi yazışmalar İran'ın resmi dili olan farsça ile yapılmaktadır. Ancak (halk arasında)günlük hayatta Azerbaycan türkçesi konuşulmaktadır.¹

İran'da Pehlevi dönemine kadar Türk soylu kavimler 1000 yıla yakın hükümet etmişlerdir. Safevi² devleti kurucularının Erdebili olduğu bilinmektedir. bu şehirden kalkmıştır. Güney Azerbaycan halkı soy bakımından Oğuz Türklerindendir. Bölgenin %90'nı Şii Müslüman'dır.

Folklor ve sözlü edebiyat bu bölgenin dili ve tarihi gibi zengindir. Folklor çeşitliliği bu bölge halkının sevinç, keder, dini inançlar ve ahlak, töre ve anane, aileye bağlılık vs. pek çok pratiklere sahiptir.

Azerbaycan halkı edebiyatın şiir yönünü çok sevmekte ve her iyi yada kötü olay için bir şiir okurlar.

Bunların başında bayat makamı önemli yer tutmaktadır. Örneğin:

Aşdım, aşdım gül oldum
Boy atdım sünbül oldum
Bir dil bilmez guşudum
Ohudum bülbül oldum

Azerbaycan halkı güneş ve yağmura davet etmek için "Hıdır, Hıdır" törenleri yapılır ve bu da halkın inancına bağlıdır:

Hıdır Elyas, Hıdır Elyas
Bitdi çiçek, geldi yaz

¹ İran'da 30 milyondan fazla (İran'ın nüfusu 65 milyon) Türk (Azerbaycan Türk'ü, Türkmen, Kaşkay Türk'ü, Kazak...) yaşamaktadır. Resmi dili Fars kavmine aittir. (4)

² Safevi hükümetini teşkil eden Kızılbaş kabileler: Ustacılı, Şamlu, Avşar, Rumlu, Türkmen, Kaçar, Burçlu, Karaçomağlı, Karakoyunlu, . .

Hanım ayağa dursanam
 Yük dibine varsanam
 Boşgabi doldursanam
 Hıdırı yola salsanam

Coğrafi Durum

Erdebil kenti Girinviç göre 38° kuzeyinde ve 48°,02'00" doğusunda, yer almaktadır. Şehir, yüksekliği 4870 m. olan Savalan yanar dağına 40 km uzaklıktadır. Erdebil insanları için bu dağ hayır ve bereket dağıdır.

Şehrin yüksekliği denizden 1260 m.'dir. Kuzeyden Muğan çölü ve Azerbaycan Cumhuriyeti, doğudan Gilan ili ve Talış Dağları, güneyden Halhal ve Miyane, batıdan Serap ve Meşkinşehr ile çevrilmiştir. Erdebil ili 18050 km²,lik yüz ölçümü ile İran toprakların 1/100 sahasını kapsamaktadır. İlçeleri: Erdebil, Parsabad, Bilesuvar, Halhal, Germi, Meşkinşehr idi .

Savalan, Bozğuş/Keçikıran ve Talış Dağları, Hazar denizinin etkisi, kuzeyin soğuk rüzgarları ve kuzey ve doğu yönünde yer alan ormanlar Erdebil'in havasına ve ortalama yağmur miktarına etkisi vardır.

İklim

Kent havzasında karasal iklim (Hava ılımlı soğuk ve dağlıktır) özelliğindedir. Kışın uzun ve çok soğuk geçmekte olup ısı ortalaması -7 °dir. ,Yazın serin ve ılık bir iklim sürer. Yıllık yağmur miktarı ortalama km² başına 327.7 mm dir.

Erdebili 3 hava ceryanı etkilemektedir.

- 1- Akdeniz hava akımı (hava ılıman ve nemli)
- 2- Sibirya ve Ortaasya hava akımı (soğuk hava)
- 3- İskandinav veya kuzey atlas akımı (çok soğuk ve kar yağışı)

İsı yılda ortalama 50 gün sıfırın altında olmakta ve bu durum yükseklerde 170 güne kadar uzanmaktadır.

Sular ve Kaplıcalar

Erdebil kenti kaplıcalar bakımından bölgenin en zengin alanlarındandır. Sereyin (Sarigeyin) erdebil'in batısı ve 20 km uzaklığındadır. Bölgede olan kaplıcaların listesi 2.1. çizelgede verilmektedir.

Etrafta olan başka sıcak ve soğuk suları şöyledir:

- 1- Güleli
- 2- Esed
- 3- Sardava
- 4- Büşlü
- 5- Gotur Suyu
- 6- Halhal
- 7- Kaynarca
- 8- İlavend

aynı zamanda bu kaplıcalardan biri çok soğuk bir suya sahiptir. Bu soğuk su kaplıcası Biledere olarak adlanır ve suyunun çok soğuk ve gazlı olması ile ünlüdür. (Fransa 'da olan Cachat- Evian kaplıcası özelliğindedir). Bu su; böbrek, kara ciğer, idrar yolları hastalıklarına şifa vermektedir.

Bitki Örtüsü

Arpa, buğday, hububat, şeker pancar, hayvan yem ve patates bu bölgenin en önemli zirai faaliyetidir. bu bölgede Patates yılda 300-400 bin ton istihsal edilmekte ve bu rakam İran'ın ürettiği patatesin 1/6 oranına tekabül etmektedir. Toplam tarımsal arazi sahası 440 bin hektardır.

Yeraltı Zenginlikleri

Erdebil'in en önemli madenleri: Mermer, yeşil mermer, kükürt, jips, kurşun, polit alçısı, çimento ve manganezdır.

Mermer taşları şimdi Almanya ve İtalya'ya ihraç edilmekte ve bölgeye ekonomik katkı sağlamaktadır.

Bölgenin Sanayisi Gelişimi

Bölgenin endüstri ve sanayi fabrikaları şöyle sıralanabilir: Çimento fabrikası, lastik fabrikası, tuğla ve seramik fabrikası, un fabrikası, gazoz ve meşrubat fabrikası, battaniye, halıfleks, yağ, florösanlamba, kibrit, şeker

İlin çalışanlarının % 40'ı tarımsal, %22,8'i sanayi ve %37,2'si de kamu alanlarında istihdam edilmektedir.

Hayvancılık ve Ziraat

Erdebil'de toplam olarak 12 700 hektar sahada, 17 120 ton elma, 9 638 ton armut, 7 130 ton üzüm, 27 ton ayva, 9 610 ton çekirdekli meyveler, 13 ton dut üretiliyor.

Erdebil otlakların genişliğinden dolayı hayvancılığa uygundur. Genelde evcil hayvan (koyun, inek v.b) yetiştirilmektedir ve süt ürünleri (peynir, süt, yoğurt) fazladır. Savalan dağın eteğinde, arıcılık yapılmakta ve ülkenin bal ihtiyacının önemli bir bölümü buradan karşılanmaktadır. Ayrıca tavukçuluk ve balıkçılık da bu bölgenin ekonomi gelirlerinde çok önemli yere sahiptir.

Çizelge 2.1. Erdebil bölgesinde kaplıcaların listesi:

Serein	Sıcaklık	Havuz Ölçüsü	Suyun PH'ı	Etki
Garasu	41	5x5, 3	6	Romatizma ve sinir, rahatlatıcı
Sansu	44		6, 2	Rahatlatıcı
Garnış gölü	45	25x17	5, 8	Romatizma ve sinir, rahatlatıcı
Gızal	43	Yuvarlak 5, 2	6	Sinir, rahatlatıcı
Pehen	37, 5	5, 20x5, 5	6	
Yelsuyu	41	4, 7x3, 5	5, 6	
Beşbacılar	Yeni inşa			
Momtaç kahvehanesi	47		6, 1	Göz
Himmet kahvehanesi	40, 5		6	

Kullanılan Malzeme Hakkında Bilgi

Tuğla (Acor)

Farsça'da tuğla anlamına gelen "acor" sözü köken itibarıyla Babil dönemine kadar gider. Acor kerpicing pişirilmesiyle elde edilir. Yaklaşık olarak ateşin bulunmasıyla eş zamanlara denk düşen kerpiç pişirme işi Hindistan'da M.Ö. 6 000 tarihlerinden beri uygulanmaktadır. Huzistan ve Mezopotamya bölgelerinde de taşın bulunmamasından dolayı kerpiç pişirme ve yapılarda kullanılması oldukça eskidir. Sasaniler döneminde ise acorun yapılarda kullanma oranı yükselmiştir. Bu dönemde kullanılan acor boyut ölçüleri 44x44x8 mm.'dir. (8) Sasani döneminde acorun kullanıldığı yapılar içinde Tağ-ı Kesra ve İran'da bulunan Kız Köprüleri adıyla bilinen kadim köprüler sayılabilir. Acorun kullanımı Selçuklu döneminden başka bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde oldukça yaygın bir şekilde kullanılan acor yapı malzemesinden öte süsleme ve tezyinata da önemli ölçüde kullanılmıştır. Bu dönemde acor boyut ölçülerinde küçülme göze çarpmaktadır. çoğunlukla kullanılan yaygın ölçü 26x26x6,5 mm.'dir. İlhanlılar döneminde acorun süs ögesi olarak geri planda kaldığı görülmektedir. Bunun sebebi acorun elde edilme ve kullanılmasında meydana gelen yüksek maliyete bağlanabilir. Acorun çeşitli geometrik şekillerde imal edilmesi ve kullanımı İlhanlılardan sonraya tekabül eder. Safevi döneminde kullanılagelen acorların boyutları 26x26x5,5 mm., Kaçar döneminde ise 19,5x19,5x4 mm. Olarak saptanmıştır. Günümüzde kullanılan acorun standart ölçüleri ise 22x11x5,5 mm.dir.

Kireç ve sarnıç harcı

Kireç harcı yapıda tuğlaları bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır. Bu harç duvar yapımında kullanılmakta olup Erdebil Cuma Mescidinin de duvarları kireç harcı ile bağlanma tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Sarnıç harcı Erdebil Cuma Mescidinin temelinde ve duvarların aşağı kısmında (nem karşısında dayanaklı olduğundan dolayı) kullanılmıştır.

bugün İran'da Kireç harcı 1:3 ölçeğinde kireç ve toprak, su ise % 50 toprak ve kireç ağırlığında ilave edilmesiyle elde edilmektedir. Sarnıç harcı 10 ölçek kireç, 7 ölçek kül, 1 ölçek kil, 1 ölçek kalıp kumu, 3-5 kg her metrekare sarnıç harcında kamış çiçeğinin pamuğu artı %20-50 su ilave edilir. Kireç beyaz renkli bir madde olup genel olarak kristallik özeliği göstermez. Kireç taşının pişirilmesinden elde edilir. Kimyasal formülü:

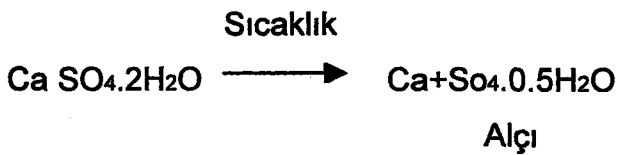

Kireç taşı hammaddesinden pişirilme yoluyla yanmış kireç (CaO) ve sönmüş kireç (Ca(OH)₂) elde edilir. Kireç harcı ilk önce İran ve Çin'de birbirlerinden habersiz ve eş zamanlı olarak kireç taşının pişirilmesinde elde edilmiş olduğu düşünülmektedir. (8)

Alçı harcı

Alçı harcı, kemer ve kubbelerin inşası yanında, iç duvarların sıva ve alçı işleminde süs ögesi olarak kullanılmaktadır. Erdebil Cuma Mescidi niş kemer, kubbe ve iç duvarlarında alçı harcı kullanılmıştır. Ayrıca mihrabın iki kısmında da alçı harı ile mukarnas süslemeler yapılmıştır.

Alçı, alçı taşının 107-200°'de pişirilmesiyle elde edilir. Alçı taşının kimyasal formülü şöyledir: Ca SO₄.2H₂O alçı taşıdır.

Alçı harcının yapılışı alçı tozu ölçeğinde su katılmasıyla elde edilir. (8)

Çini

Çini pişirilmesi ve işlemi günümüzden 6 000 yıl öncesine dayanır. Bu işlemlerin en eski örneği Şuş şehrindeki Hahameniş köşkünde bulunmuştur. Bu işleme örneği Diyola Fua adlı bir Fransız kadın tarafından köşkten

sökölerek Fransa'ya kaçırılmıştır. Bu işleme halihazırda Louvre müzesinde sergilenen en güzel eserlerden biri durumundadır. (8)

Taş

Erdebil Cuma Mescidinin güney duvarının bir kısmında ve kubbehaneyi eyvana bağlayan duvarın üzerinde kireç taşı kullanılmıştır.

Ahşap

Bu binada ahşap kullanımı sadece pencere, kapı ve eyvan kısmının örtüsünde bulunmaktadır.Eyvan bölümünde tonoz yıkıldıktan sonra safavi döneminde ahşap kirişler ve üzerinde toprak örtüsün bulunduğu düz dam biçimini almıştır.Yapının bu bölümü daha sonralar Kaçar döneminde ve sonra tekrar yakın zamanlarda tamamen yenilenmiştir.

EK-4

İran Ateşkedeleri

Firuzabad Ateşkedesi:

Firuzabad kentinin merkezinde yer almaktadır. bu kent sasanilerin ilk padişahı Erdeşirin fermanıyla inşa edilmiştir. Ateşkede yuvarlak olan kentin tam ortasında ve 82x66 m'lik taş döşemeli bir seki üzerinde kurulmuştur.

Şu an bu Ateşkedenin sadece çahartağı ayakta. Sasanî en büyük Ateşkedelerinden biri olduğu belirmektedir. çahartak 16x16m'dir.

Çahartakta büyük bir havuz, ağaç deposu ve mubitlerin yaşayacağı meskenler mevcuttur.

Ateşkuh Ateşkedesi:

Ateşkuh Ateşkedesi, İsfahan kenti yakınlarındaki Ateşkuh adlı köyde bulunmaktadır. Pişdadiler sülalelerinden Cemşid Şah, Nemisver kentini inşa ettirmiş. ve orada büyük bir köşk yaptırdı. Geştasp şah o köşke bir Ateşkede ilave ettirdi. Şu an Ateşkedenin sadece çahartağının sütunları ve kemerin başlangıcı mevcuttur.

Ateşkedenin kenarından bir ırmak geçmektedir. bu çahartağın temeli taştan, kemer tuğladan kireç harcıyla yapılmıştır. Çahartağın önünde bir eyvan ve eyvanın tarafında birer oda vardır. bu odalardan biri yezşengah diğeri de mubit odası olarak kullanıldığı bilinmektedir .

Niyaser Ateşkedesi

Niyaser kentinin 6 km uzağındaki bir dağın yamacında yer alır. Niyaser Ateşkedesi sadece bir çahartağdan ibarettir. İran'daki mevcut Ateşkedeler içerisindeki günümüze en sağlam ulaşandır. Bu Ateşkedenin yanında pınar vardır. kare plan üzerinde yapılan Niyaser Ateşkedesinin kubbesi Sasanî döneminin en iyi örneklerindendir.

Temelden kemere kadar yuvarlak taş ve kireç harcıyla, yapılmış olup kemerler ise ince yolu taşlarla çatılmıştır. Kubbenin ilk bölümü üzeri çini kaplıdır, küp şeklinde taştan sonrası kubbenin hafif olması için çakıl ve alçı ile yapılmıştır.

Yezd Musallası

Yezd kentinin içindedir. Bu Ateşkede sadece bir avlu ve bir çahartaktan ibarettir. Baku Ateşkedesi de bu biçimdedir.

Azergeşnasp Ateşkedesi

Bu Ateşkede Tikap kenti yakınlarında bir tepenin üzerindedir. Sasani döneminin en büyük ve önemli Ateşkedelerinden biridir. Azergeşnasp bir Ateşkedede varolabilen tüm unsurlara sahip nadir Ateşkedelerdendir. Tamamıyla tuğladan yapılmıştır. Çahartağı 8x8 m. ebadında olup, çahartağın üstü kubbe biçimindedir. Bu çahartak koridorlarla çevrelenmiştir. Çahartağın kuzey tarafında bir eyvan avluya açılır. Bu avlu ibadete gelen kişilerce kullanılır. Çahartağın Mihrabı 2,5x2,5 m²; boyutlarında 0,5 m. derinliğindedir. Ateşdan¹ ibadet zamanı mihraba yerleştirilir. Mihrabın etrafında 4 tane seki vardır. Sekilerin ortasındaki deliğe Bersem² konur. Özel eşya ve meşrubatları üzerine koymak için tuğladan yapılmış masaları vardır.

Müritler ateşi kirletmemek için maskesiz ve eldivensiz ateşe yaklaşmazlar. İtikat sahipleri olan kişiler parmaklıkların arkasında ibadet edebilmek için sadece koridora kadar yaklaşabilirler. Ateşkedenin civarın Bersem elde etmek için nar ağaçları vardır. Genellikle Ateşkedeleri akar su yakınlarında inşa ederlerdi: Azergeşnasp Ateşkedesi bir su kaynağı kenarındadır. Bu kaynak

¹ ateşdan: ateşlik; -den eki Türkçe'deki -lik ekine tekabül eder.

² yaklaşık 30 cm uzunluğunda nar ağacının dalından yapılır.

bir göl oluşturmıştır ve bir ayağı ırmak olarak akmaktadır. Bu gölün derinliği ölçülememiştir.

Şuş Ateşkedesi:

Ateşgekede eski Şuş kentinin birkaç kilometre uzağındadır. Güzel yapılı olan bu bina mubitle¹rin mubidine aittir. Binanın çevresindeki iki kat hisarın ki yapıyı kötü gözlerden koruduğuna inanılır. Ateşkedenin merkezinde ebedi ve ölümsüz bir ateş parlardı. Şebistan ve salon avlunun etrafını çevirmiştir. Bu şebistandan ve salondan Ateşkedenin çahartağına ulaşılabilir. Mubitlerin iskanı için Ateşkedeye başka bir alanlar eklenmiştir. Çahar tağın ön tarafına merdivenli eyvan yapılmıştır. İnsanlar ibadet esnasındaki eyvanı ve merdivenleri kullandıkları bilinmektedir.

Tahran Ateşkedesi

Tahran Ateşkedesi faaliyette olan bir Ateşkededir. Bu Ateşkedenin sütunlu bir eyvanı vardır. Bağ içerisinde kurulmuş olan Ateşkedenin arkasında bir hol ve önünde bir salon mevcuttur. Salon Ateşkedenin üç kenarın çevreler.

¹ Zerdüşt dininde din adamları

İran Mesciteleri

Emeviler döneminde dini ve gayri dini yapıların inşasına önem verildiği bilinmektedir. Kuvvetül-Sahra, Şam Emevi Mescidi, Elumre kasrı gibi yapılar bu dönemde yapılır. Bu üç yapı İslam mimarlığın şaheserlerindendir. Abbasi devletinin 746. yılında kurulduğu sıralarda Irak'ta (Sasanilerin eski başkenti) İran'a has sanat tarzından da etkilemiştir. Bu sanat tarzı Sasani döneminden ilham almıştır. Bağdat kentini yuvarlak biçimde bir yerleşim alanına sahip olması nedeniyle Samara mescidi bu ilham neticesinde vücuda gelmiş eserlerdendir.

İsfahan Cuma Mescidi

Selçuklu döneminin mimarlığının yüceliği dünyanın en büyük mescitlerinden biri olan İsfahan Cuma mescidinde görülmektedir. 15. yüzyılda var olan İslam medeniyetinin sanatı bu mescitte yaşamaktadır. Bu mescidin en büyük ve en güzel binaları Selçuklu döneminde İnşa edilmiştir. Cuma mescidi şehrin eski dokusunda yerleştiği için ayrıca bir önemi vardır. İslamiyet'in ilk çağlarında burada ahşap sütunlu bir mescit yapılmıştır. Bu mescitten her hangi bir kalıntı bulunmamaktadır.

İbni Hovgel, Naser Hosrov ve Mafruhi gibi büyük seyyahların ve coğrafya yazarlarının yazdıklarına dayanarak eski mescidin çok basit ve çeşitli revaklara sahip olduğu söylene bilir. Tarihi kaynaklara göre bu mescit savaşlar, depremler ve yangınların maruz kalıp ve harap olduktan sonra yeniden yapılmıştır. İsfahan Cuma Mescidi dört eyvanlı stilde yapılmıştır. Bugünkü binada şu bölümler bulunmaktadır.

Şebistan: Mescidin şebistanı yuvarlak sütunlar üzerine yapılmıştır. Bu şebistan alçı işlemelerle süslenmiştir. Bu bölüm Deylemiyen dönemine aittir.

Kubbe: Kubbe ve çevresindeki 40 sütunlu bölüm Hoca Nezamul mülk diye adlandırılmıştır ve yapımı 11 sene sürmüştür. Bu bölüm güney eyvanının arkasında yer almaktadır.

Mescidin kuzey kısmındaki diğer kubbe: 11. yüzyılda yapılmış ve haki kubbesi diye adlandırılmıştır. Bu kubbeyi Selçuklu devlet damlarından Tacul Mülk yaptırmıştır. Kuzey kubbe ve şebistan mescidin en güzel bölümleridir. Kuzey kubbeyi dairesel biçime yakın yapabilmek için bir karenin köşelerine üçgen çizerek ortada bir sekiz gen ve sekizgeni köşelerinde de üçgen çizerek bir on altıgen bir plan biçimi elde edilmiştir. Daireye yakın olan bu on altıgenin üzerine kubbe inşa edilmiştir.

Selçuklu döneminde inşa edilen ve şagird sofası diye adlandırılan eyvan İlhaniler ve Safeviler döneminde süslenmiştir. Sahip sofası ve Üstacı sofası da Selçuklu döneminden inşa edilmiş ve sefevi dönemine çini ile süslemiştir. Abdulaziz sofası Al Muzaffer döneminde inşa edilmiş ve safavi döneminde süslenmiştir.

Şagird, Sahip, Üstacı ve Derviş sofaları Selçuklu döneminde inşa edilmiş ve Sefevi döneminde süslenmiştir. Olcaytu döneminde bir mescit ve yapının en güzel mihrabı mescide eklenmiştir. Avlunun ortasındaki bina ve havuz Şah Abbas safevi döneminde yapılmıştır.

İsfahan Cuma mescidinin çeşitli girişleri vardır. En eski girişin üzerinde 12. yüzyıla ait olduğu yazılmıştır. Mescidin tüm kısımlarında alçı, tuğla ve çini işlemler mevcuttur. Bu yapıda 30 tane kitabe mevcuttur. Bu mescidin yapımında şu mimarlar görev almıştır: İbrahim İbni Üstad İsmail Bennaye İsfahanî, Azizet tegi El Hafız, Şems İbni Tac, Fahri ibni Ebdullah Haki Şirazi, Ebül Hasan Karun.

Erdistan Cuma Mescidi

İsfahan Cuma mescidi yapıldıktan sonra hemen hemen aynı tarzda başka şehirlerde de çeşitli mescitler yapılmıştır. Bunlardan biri Erdistan Cuma mescididir. Bu mescit de İsfahan mescidi gibi çeşitli bölümlere ayrıldığı anlaşılmıştır. Bu bölümlerden her biri farklı dönemlerde yapılmıştır. Mescidin planı dört eyvanlı olup, güneye bakan eyvan üzerinde de çift cidarlı bir kubbenin bulunduğu bilinmektedir.

Güney şebistanının alçı ve tuğla süsleri bu mescide ayrı bir güzellik katmaktadır. Bu mescitte yer alan kitabelerde anlaşıldığı üzere bu bina 16. yüzyılda Timur ve Safevi dönemlerinde onarılmıştır. Bu mescidin hüseyniyye, kervansaray, medrese ve su depoları olmak üzere farklı bölümleri de vardır.

Burucerd Cuma Mescidi

Burucerdin Cuma mescidi İran'ın batısında bin yıllık bir mescittir. İnşa edildiğinden günümüze kadar bir çok kez onarımdan geçmiştir. En eski bölümü kubbesi ile ve güney şebistan dır. Bu kubbe Sasani devri Çahartaklarına benzer. Tek eyvanlı olan mescit Selçuklu döneminde yapılmıştır. Mescitte bilinen kitabelerden anlaşıldığına göre 1022, 1023, 1091 ve en son 1209 tarihinde mescit onarımdan geçmiştir. Bu mescidin doğudan ve batıdan olmak üzere iki girişi vardır. Mescit ilginç tuğla, alçı ve işlemelerle bezenmiştir.

Fakat doğal afetler neticesinde bu süslemeler hasar görmüştür. Kubbe ve mihrabın iç alçı işlemeleri ve Kufi yazıları mescidin eski görkemine delalet etmektedir. Tarihi metinlerde ve belgelerde bu mescit de sıkça bahsedilmiştir.

Kazvin Haydariye Mescidi

Bu medrese imaretten oluşur. Kubbesi, Golpaygan mescidine benzerdir. Humartaşın kubbesi ile aynı zamanda yapılmıştır. Bu kubbehaneye Kaçar döneminde bir medrese eklenmiştir. Ancak sonradan yapılan bu medrese mescidin yan girişlerini kapatmıştır. Bu durum kubbeli mescit kısmının medreseden evvel yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu dört binanın her biri önceden bağımsız olan şebistan, kubbe örtülü ve 4 taraftan açık girişli olan bir bina idi.

Zevvare Mescidi

“Zevvare şehri Kerkes Kuh çölü yakınlarındadır. Binaları kubbe şeklinde üst örtülülere sahip olan bu şehrin güzel ve büyük bağları vardır. Şehir büyük bir sur ile çevrilidir. Her mahallenin bir kalesi ve bir kale içinde mutlaka bir Ateşkede bulunur. Enuşirevan bu şehirde doğmuştur. Enuşirvan şehirde öyle çok bina inşa etmiştir ki kalıntıları halen mevcuttur. Bu şehre bağlı olan ilçelerde güzel kumaşlar dokunup tüm dünyaya ihraç edilirdi. ”

Zevare, Erdistan şehrine bağlıdır. Zevare de Erdistan gibi enuşirevan döneminde her yönüyle çok iyi durumda olduğunu anlaşılmaktadır. Seyyah Yakute Hemevi o dönemde sefevilerden kalma binaların şehirde bulunduğunu söylemiştir. Zevare şehrin de selçuklular döneminden kalan yapılar günümüze kadar ulaşmıştır. En eski mescit erdistan 'da bulunmaktadır. Bu dört eyvanlı mescit önceden bir köşk olarak inşa edildiği düşünülmektedir ve muhtemelen giriş kapısındaki iki minare yapının en eski bölümleridir. Zevare şehri ve minareleri, İran minare yapım tarihinde ikinci sıradadır.

Bu yapı bilinen dört eyvanlı mescitler arasında en eskisidir. Zevare ve Erdistan mescitler arasında birinci mescit Erdistan mescididir. Bu mescidin kubbesi Sultan Melik Şah zamanında inşa edildiğinden daha eskidir. Zevare mescidini inşa edildikten erdistan mescidi taklit edilmek istemiştir. Ancak

mimarlar arasında münakaşalara nedeniyle oluşan, kargaşa ortamında mescit 4 eyvanlı paln düzeni ile inşa edilmiştir. Erdistan mescidi yeni yapılmasına rağmen daha eski bir döneme aittir. Çünkü onu inşa edenler komşu şehirlerin mescitlerini taklit etmişlerdir.

Erdistan mescidinde Zavare mescidine benzer 8 köşeli sütunlar ve 4 eyvan vardı. Güney eyvan doğu ve batı eyvanlarından, kuzey eyvan da diğer tüm eyvanlardan geniştir. Mescidin minaresi kuzey batı tarafındadır. Zevare mescidindeki kitabeden bu mescidin 1135'te inşa edildiği okunmaktadır ve yine, 1156'da mescide bir mihrap eklendiği de anlaşılmaktadır. Zavare ve Erdistan mescitleri diğer mescitlere oranla daha çok değişmiş yapılardır. Bu iki mescit İran'ın İslam mimari tarihinde önemli yere sahiptir. Zavare mescidinin kitabesi sade Kufi yazısıyla yazılmış ve yontulmuş tuğladan yapılmıştır. İsfahan yöresindeki 5. ve 6. yüzyıllara ait kitabelerle benzerdir. kubbenin bileziğinde ve Mihrapta yazılan kitabe alçıdan yapılmıştır. Bu kitabede Kufi yazı, çiçek ve yapraklarla arabesk tarzında kabartılmıştır. Ama bu güzel terkip dağılmış ve geriye pek bir şey kalmamıştır.

Ancak mihrap hiçbir hasar görmeden korunabilmiştir. Bu mihrabın Kûfî yazılı bir ve Nesih yazılı iki kitabesi vardır. Mihrabın kitabesinin ve kubbenin kitabesinin yazılarının birbirine çok benzemesi bu iki kitabenin aynı dönemde yazıldıklarını düşündürmektedir. Ancak kubbenin kitabesi çok bozulduğu için okunamaz hale gelmiştir. Zaverenin Cuma Mescidi binası 530 yılında eklenen kitabeler ve mihrap ile daha güzelleşmiştir. Kubbenin tahrip olmuş kitabesinin tarihi, kubbenin eyvanının güney duvarın üzerinde kabartılmış olarak yazılmıştır. Kitabeden anlaşıldığına göre bina 551. yılda yapılmıştır.

Yazdhast Mescidi

İslam'ın ilkin dönemlerinde mescide çevrilen, Sasani dönemine ait yapı, ırmak yakınlarında bir yüksek seki üzerinde Çahartak şeklinde yerleşmiştir. 1887 yılında Edvard Brown faal olan bu mescitten görüş etmiştir.

Neyriz Mescidi

Neyriz mescidinde Seneler boyunca muhtasar değişimler yapılmıştır eklenen yapılar mescidin yeni görünüşünü oluştururken , eski ve basit olan mescidi tamamen değiştirmiştir.

Bunlara rağmen eski mescit bu kadar eklenen bölümler arasında çok rahatlıkla seçilebilmektedir. Çizimde bu bölge belirtilmiştir.

Neyriz mescidi bir eyvanlı bir plan şemasına sahiptir ve güney duvarın üzerinde mihrap yerleştirilmiştir. Eyvanın önü tamamen açıktır. Diğer bölümler ise daha sonralar eklenmiştir.bu eserde kullanılan malzeme tuğla ve taştır.

Neyriz mescidinin, Sasani döneminin mabed formunun gelişmesini ve İslam dönemi mimarisine yansımada örnek teşkil edebilecek bir yapı olduğu söylenebilir.

Golpaygan Mescidi

Golpaygan Cuma mescidi başlangıçta burucerd mescidi gibi sadece kubbehane idi, diğer bölümler ise daha sonra buraya eklenmiştir. Golpaygan kubbehanesi bir Ateşkede Çahartakın üzerinde yapılmıştır. Bu kubbe dilimli kubbe biçiminde yapılmıştır, bu yapıdaki bazı sütunlar ise eski Ateşkedeler sütunları gibi yonca yaprağı şeklinde dir. (Ateşkuh)

Golpaygan Cuma mescidi 4 eyvanlı şeklinde ve kubbehanenin her iki tarafında şebistanlar mevcuttur. Avlunun 3 tarafı revaklar sarılıp.

Ek-6

ZERDÜŞT

Dünyada canlı mukaddes kitaplara bağlı olmayan dinlerin arasında sadece zerdüşť dini mukaddes dinlerle yakın ilişkidir.

Bu din özel olarak Perslilerin dini olarak adlandırılır.

Zerdüşť mukaddes kitaplarla ilişkisi:

Mukaddes Tevrat kitabında Zerdüşť dininde ad geçmeden 8 sayfada PERS şahlarından söz geçmiştir aynı zamanda META İNCİLDE şöyle”denilmektedir. ilk insanlar ki İsa peygamberin doğumunda onu ziyaret etmişler bir grup doğulu din adamları olmuşlar onların adı MOĞ idi, nitekim Zerdüşť din adamları da MOĞ adlandırılmışlar. ”

Zerdüşť Dinine İnananların Sayısı:

Günümüzde Dünya üzerinde 150.000 aşkın kişi, bu dine inanmaktadır. Bunların Çoğunluğu Hindistan da ve 30.000 kadarı da İran'da yaşamaktadırlar.

Zerdüşť'ün Yaşamı (M.Ö. 583-660)

Daha doğrusu Zerdüşť'ün doğumu hakkında net bilgimiz elde yoktur bir gurup onun doğumunu mil addan önce 6 bin yılına götürmekte, bir grup da mil addan önce 1400 ve ya 700 yılı tahmin etmektedirler.

Zerdüşť Dininin Kitabı:

Zerdüşť dininin kitabı “Avesta”¹dır, kitabın dili AVESTA' dır ki sasnskirit diliyle yakın bağılılığı vardır.

¹ Avesta maarifet anlamındadır

Zerdüşt Dininin Tarihi Süreci:

1. Milli Gelişme Ve Canlanma (M.Ö. 480-583)

Bu dönemde HEHAMENEŞİ topraklarında bu dinin gelişiyile yeni canlılık ortaya çıkmıştır ve HEHAMENEŞİLER batı da olan güçlü olan BABİL devletini (M.Ö. 539 yıl) kendi ellerine geçirmişler ve büyük imparatorluk kurarak batıya yönelmişlerdir.

2.Yeni Dönem (M.S. 226- 651)

Birinci ERDEŞİR yeni imparatorluk oluşturmuş ve onun ismini SASANI adlandırılmış ve Zerdüşt dinini resmi din ilan etmiştir.

3.Zerdüştlerin İran'ı Terk Edişleri (M.Ö. 651)

Sasani imparatorluğu Arap Müslümanların saldırısıyla dağıldı. Bu saldırıyla beraber bazıları İslam dinini kabul etmişler, bazılarıysa ülkeyi terk ederek ve genellikle HİNDİSTAN da yerleşmişler.

AHURA MAZDA (Yüce Zat) Anlamı

Zerdüşt dini tek tanrılığa inanır. Işık gücü (nur kudreti), yaşam, hakikat ve iyiliktir. Bu tanrının özel ismi AHURA MEZDA dır. (hikmet tanrısı ve hekim tanrısı) AVESTA kitabının birinci ayetinde vahit tanrıya hamt ve övgü yağıyor.

EHRİMEN (Angra Mainnyu)

Zerdüşt üzerinde şer kötülük ve fesadı suçlamak Zerdüşt dininin ana öğretisidir. AVESTA kitabında Yalancılık ve aldatmak, 66 kere kötülenir. Zerdüşt dinin öğretisine göre, Angra mainnyu özel isim olarak kötülük yapan bir ruhtur.

AVESTA Kitabında Tanrıya Verilen Özellikler:

Yaratıcı, bilgin, alim, güçlü, en büyük, dostça, hakikat ve adalet babası (AŞE), iyi düşünenin babası (VEHUMENE), kerim (HUDEH), bağışlayan (SEPENDA), en iyi bağışlayan ruh (SEPNIŞTAMAYENİYU)

Dünya Dinlerinin Arasında Zerdüşt Dininin Özelliği:

Zerdüşt dinine göre dünya ikiye bölünür: iyi tanrı ve şeytan tanrısı, onlar birbiriyle karşıdılar ve yaşamın başlangıcından sonuna kadar birbiriyle kavga edeceklerdir.

Hayır (İyilik) Ruhları¹

SEPENTAMYNO: En bağışlayan ruh

VEHUMENE (Behmen): Düşünce meleği

AŞE (Ordibeheşt): Adalet, dürüstlük ve nizam meleği

HAŞTERE (Şehriver): Güç, hakimiyet ve padişah meleği

ARMAYTİ: Takva ve aşk meleği

HAURUALAT (Hurdad): Refah, mükemmellik ve selametlik meleği

AMERATAT (Murdad): Ebedi yaşam, hayat

Şer (Kötülük) Ruhları

Açlık, susuzluk, öfke, gazap, yalan, kıskançlık, mağrurluk, kuraklık, kış bunlar şer ruhlarıdır. Bu şer ruhlara "div veya dev" denilmektedir.

Namaz, Dua, Temizlik, Seremoni Ve İbadet:

¹ İranda kullanılan (Hicri Şemsi) güneş takvimine göre: Ordibeheşt (21 Nisan-21 Mayıs), Hurdad (21 Mayıs-21 Haziran), Murdad (21 Temmuz-21 Ağustos), Şehriver (21 Ağustos-21 Eylül), Behmen (21 Ocak-21 Şubat).

Zerdüştleri “ateşperest” ve ateşe tapınanlar olarak bilinmektedir. Ancak onlar kesinlikle bu iddiayı red etmektedir. Onlar ateşe özellikle güneşe ışık saçan tanrının temsili olarak, temizliğin temsili olarak görmektedirler.

Ateş onlar için kutsaldır. Ateşgah yeri temiz saklanmalı ve ateş sönmemelidir. Temiz olmayan her şey ateşe yaklaşamaz. Kesilen saç ve tırnak ayrı ayrı yakılması gerekiyor. Diş kürdanı temiz olmalı ve gerekli ölçüde hazırlanmalıdır. İnsan hapşırıldığı zaman da dua okumalıdır.

Zerdüştler ölüleri açık burc¹ (tower of silence) üzerinde koymaktadırlar onlara göre ölüler ateş ve toprağa (zemin, yer) yaklaştırılmamalı ve onların yerde gömülmesi büyük bir günahdır ve hatta bu konuda tövbe kabul edilmez. Dua etmek zerdüşt dininde genel olarak bir gurup duaların tekrarı şeklindedir sayıları oldukça fazladır.

Zerdüşt Dininin Ahlak Kuralları:

1. İmanlı, bilgin ve bağışlayan
2. Fakırlara yardım etmek
3. İyi insanların karşısında iyilik kötülöklere kötölük
4. Düşmanlara karşı savaş
5. Eş seçiminde zekayla yavaşmak
6. Temizlik ve taharet
7. En önemli ahlak inancı 3 kelimedenden ibaretdir: İyi pendar (iyi düşünce), iyi güftar (iyi söyleşi), iyi davranış

Zerdüşt Dininin Son Ümidi:

Zerdüştler ölümden sonra yaşama, cennet ve cehennemi kabul etmektedirler. hatta bile Müslümanların inandığı sırat köprüsüne (onlara göre: çinvat

¹ Zerdüştler ölüleri tavanıız, silindirik bir yapının içine koymaktadırlar. Cesetler hava, güneş, yağmur etkisi altında yok olup ve leş yiyen tarafında yenmektedir.

köprüsü), iyi ve kötü davranışların iki melek eliyle yazılması, davranış tartısını da kabul etmektedirler. Cehennemi yalancıların ebedi cezası biliyor ve cenneti iyi davranan insanların sahip olacakları yer olarak kabul ediyorlar. Gelecekte bir kurtarıcı bekliyorlar, onun ismi SUŞİANET dirve onun gelmesiyle, dünya tanrı gücüyle salih ve bozuk (fesat) olarak ayrılacak, birinci grup cennete ikinci grup cehenneme gönderilecektir.

EK-7 HARİTALAR

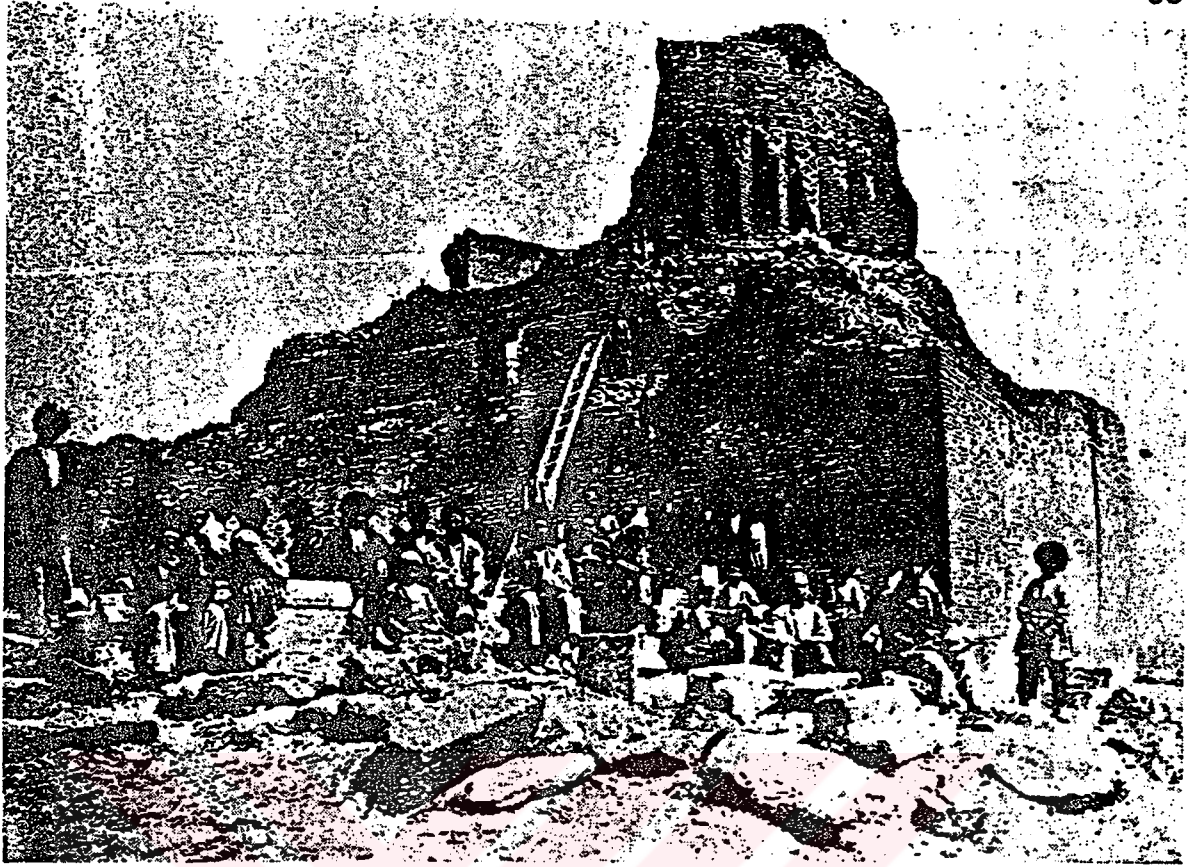
Ek-8 RESİMLER

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 3.1 Erdebil Cuma Mescit J. Demorgan 1894.....	93
Resim 3.2 Cuma Mescit 1995.....	93
Resim 3.3 Terk Mescidin kapısı.....	94
Resim 3.4 Minare Üzerinde kitabe.....	95
Resim 3.5 Eyvandaki kitabe(1).....	95
Resim 3.6 Eyvandaki kitabe(2).....	96
Resim 4.1 Kuzey cephe genel görünüş.....	96
Resim 4.2 Doğu cephe genel görünüş.....	97
Resim 4.3 Güney cephe genel görünüş.....	97
Resim 4.4 Batı cephe genel görünüş.....	98
Resim 4.5 İç kapılar	98
Resim 4.6 Mutfak penceresi.....	99
Resim 4.7 Eyvanın DV1 duvarı(üst taraf).....	99
Resim 4.8 Eyvanın DV1 duvarı(aşağı taraf).....	100
Resim 4.9 Abdesthane.....	100
Resim 4.10 Eyvanın iç kapılarından (K5).....	101
Resim 4.11 Kubbehanenin DV1 duvarı genel görünüş.....	101
Resim 4.12 Kubbehanenin DV2 duvarı genel görünüş.....	102
Resim 4.13 Kubbehanenin DV3 duvarı genel görünüş.....	102
Resim 4.14 Kubbehanenin DV4 duvarı genel görünüş.....	103
Resim 4.15 Eyvandaki niş (n 11).....	103

Resim 4.16 Eyvan genel görünüş.....	104
Resim 4.17 Koridor girişi	104
Resim 4.18 Mutfak.....	105
Resim 4.19 Koridor.....	105
Resim 4.20 Minare.....	106
Resim 4.21 Minare Kapısı.....	106
Resim 4.22 Batı şebistan genel görünüş.....	107
Resim 4.23 Batı şebistan genel görünüş.....	107
Resim 4.24 Doğu şebistan genel görünüş.....	108
Resim 4.25 Kuzey şebistan genel görünüş.....	108
Resim 4.26 İç kapı.....	109
Resim 4.27 Eyvanı kubbehaneye bağlayan duvar.....	109
Resim 4.28 Kuzey doğudaki pencere.....	110
Resim 4.29 Doğu penceresi.....	110
Resim 4.30 Mihrap aşağı bölümü.....	111
Resim 4.31 Mihrap üst bölümü.....	111
Resim 4.32 kubbehane.....	112
Resim 4.33 Tromp görünüşü.....	112
Resim 4.34 Tromp içindeki motif.....	113
Resim 4.35 Tromp içindeki motif.....	113
Resim 4.36 Duvar üzerinde daire motif.....	114
Resim 4.37 Minare tuğla örgüsü.....	114
Resim 5.1 A)Hatra Tapınağı, B)Anahita Tapınağı, C)Kasr-ı Şirin , D)Tahte Süleyman.....	115

Resim 5.2 Azer Goşnasp Ateşkedesinde koridor görünüşü.....	116
Resim 6.1 Sultaniye, Olcaytu Türbesi.....	117
Resim 6.2 Erdebil Cuma mescidi eyvan tonozun kalıntıları Maksim Siror...	117
Resim 6.3 İsfahan Cuma mescit eyvan tonozu.....	118
Resim 6.4 Erdebil Cuma mescidi doğu cephe görünüşü Maksim Siror.....	118
Resim 6.5 Erdebil Cuma mescidi doğu cephe köşe görünüşü.....	119
Resim 6.6 Erdebil Cuma mescidi Selçuklu süslemesi Maksim Siror.....	119
Resim 6.7 Erdebil Cuma mescidi kesit Maksim Siror.....	120
Resim 6.8 Erdebil Cuma mescidi Peron seyahetnamesinden 1718.....	121
Resim 6.9 Erdistan Cuma Mescidinde fanusluk.....	121
Resim 6.10 İsfahan Cuma Tuğla Pencere.....	122
Resim 6.11 İran'daki mescitlerin değişim süreci.....	123
Resim 6.12 İslam mimarisinde çeşitli İslam örtüleri	124

Resim 3.1 Erdebil Cuma Mescit J. Demorgan 1894

Resim 3.2 Cuma Mescit 1995

Resim 3.3 Terk Mescidin kapısı

Resim 3.4 Minare Üzerinde kitabe

Resim 3.5 Eyvandaki Kitabe (1)

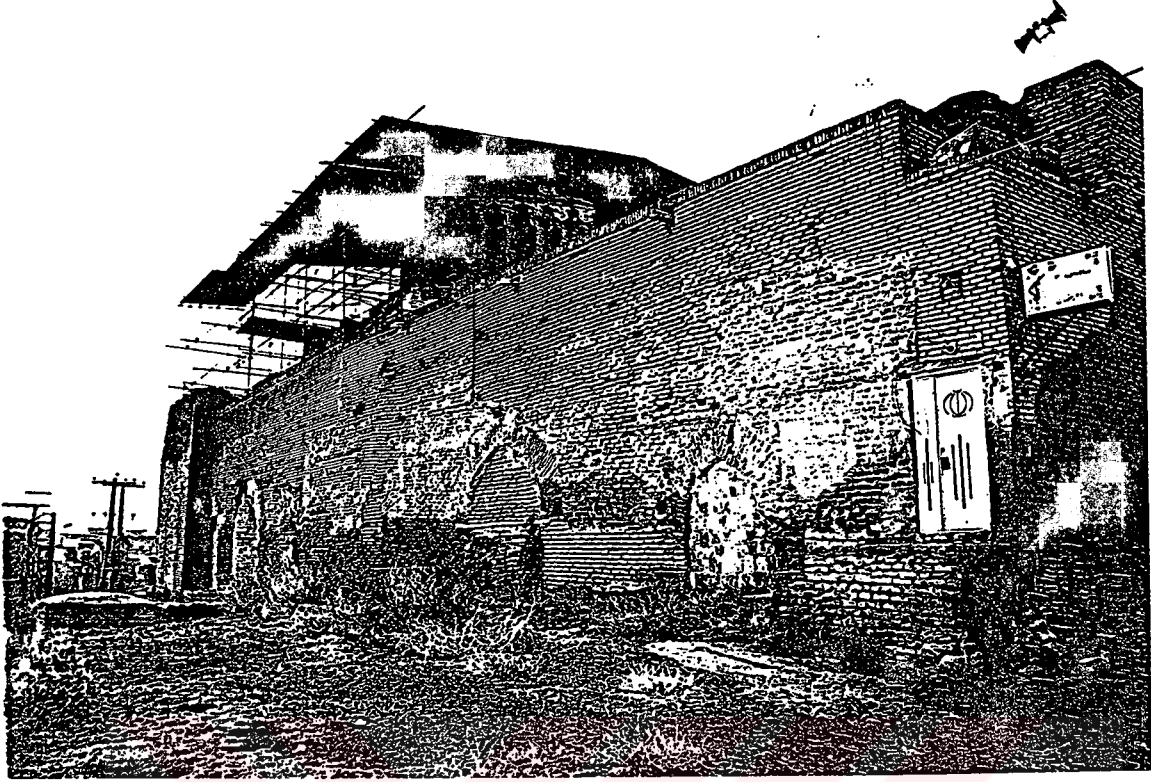

Resim 3.6 Eyvandaki kitabe(2)

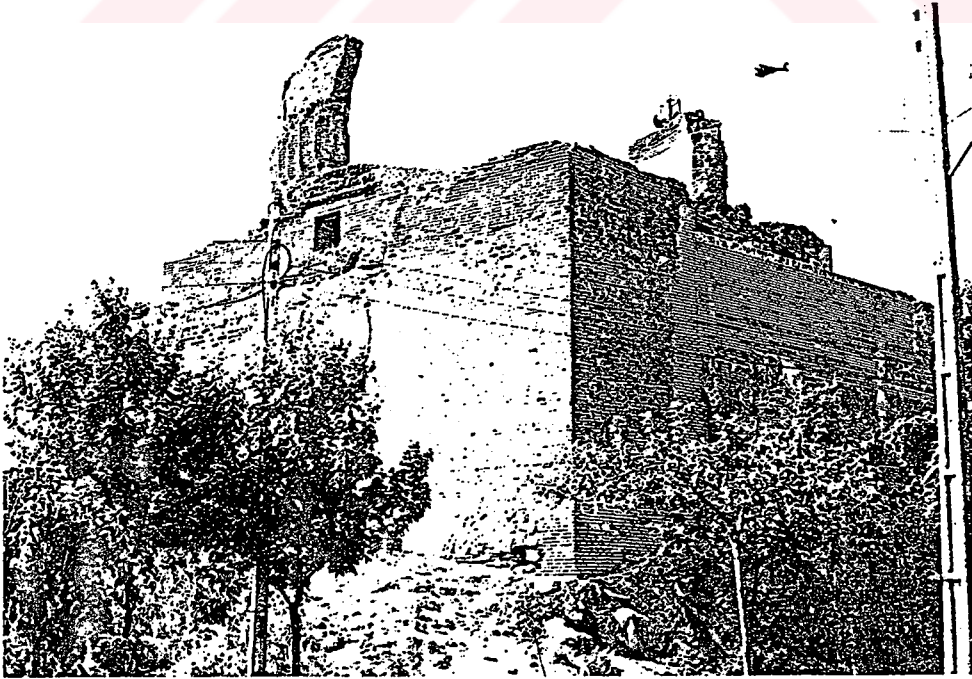
Resim 4.1 Kuzey cephe genel görünüş

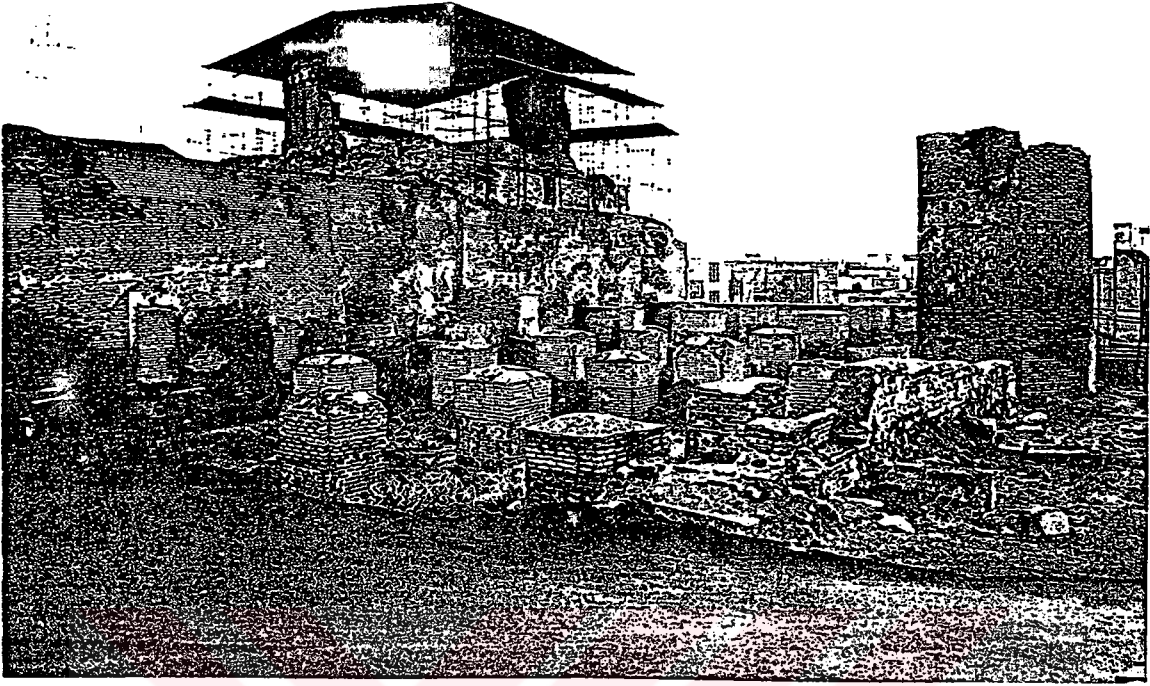

Resim 4.2 Doğu cephe genel görünüş

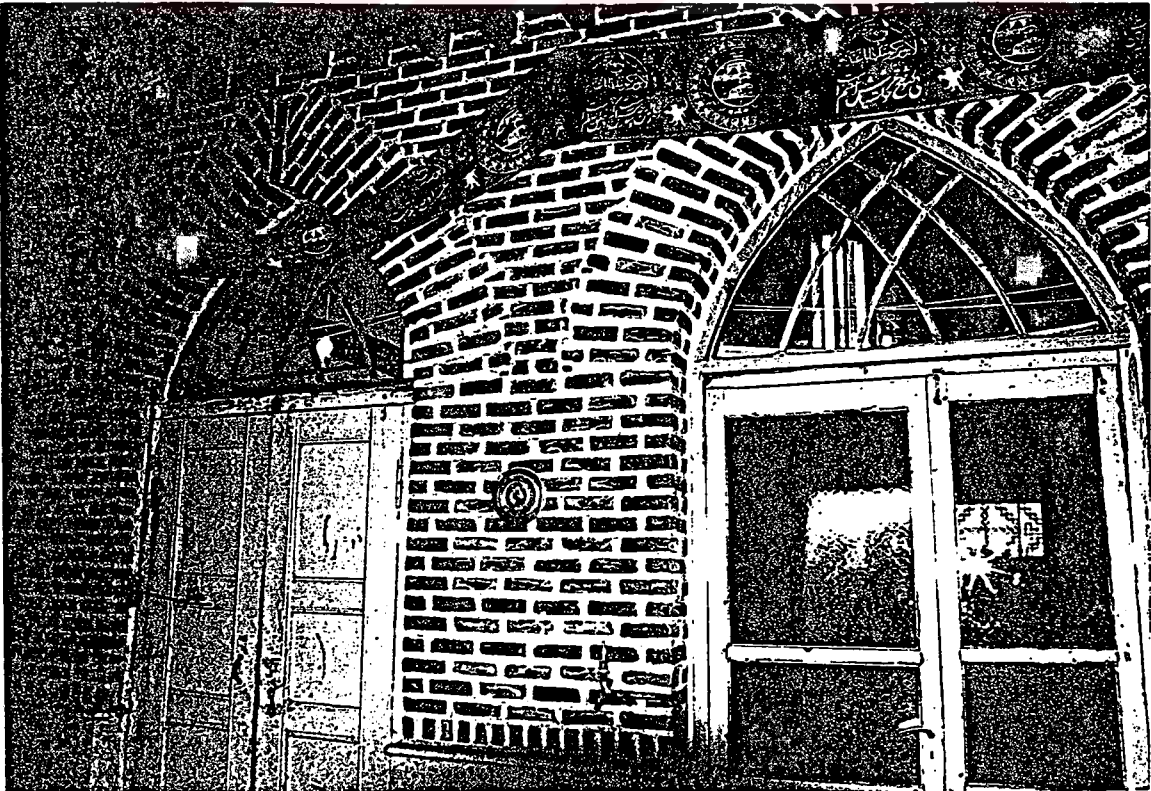
Resim 4.3 Güney cephe genel görünüş

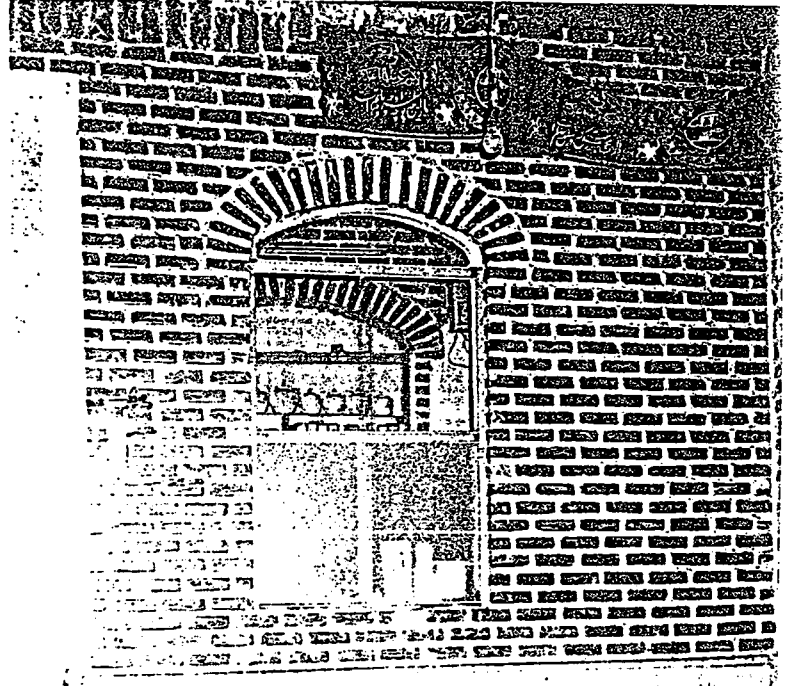

Resim 4.4 Batı cephe genel görünüş

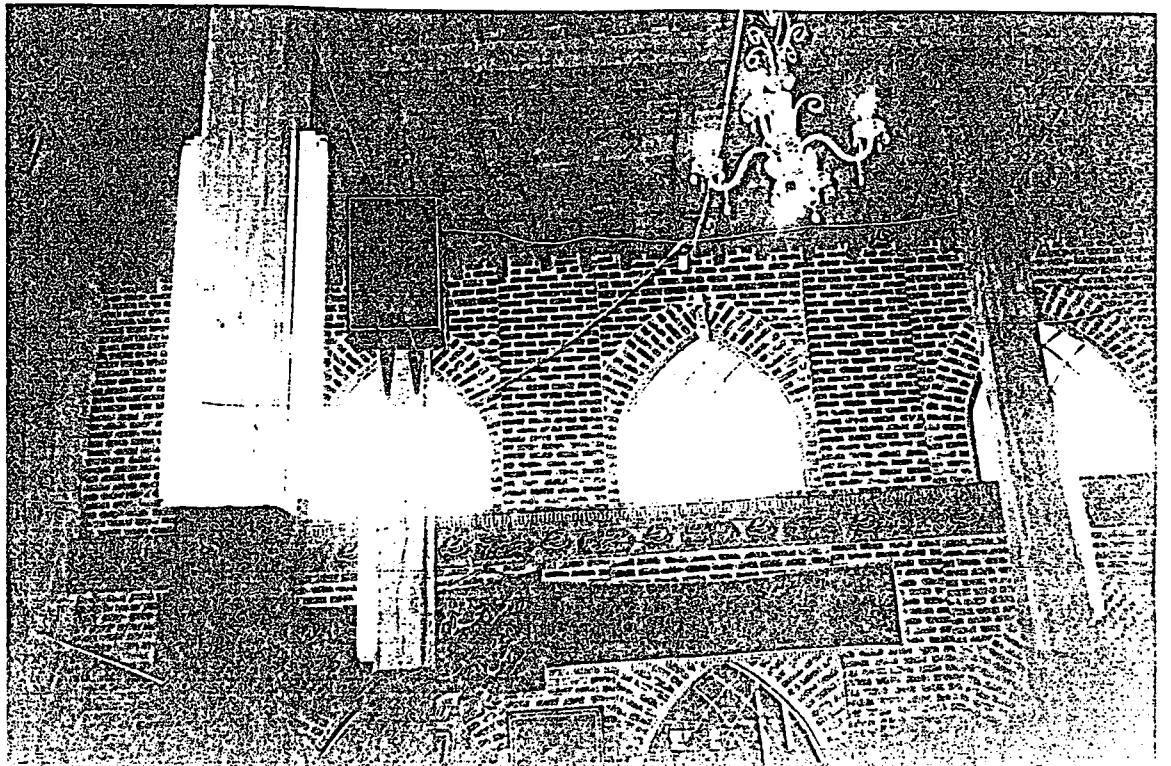
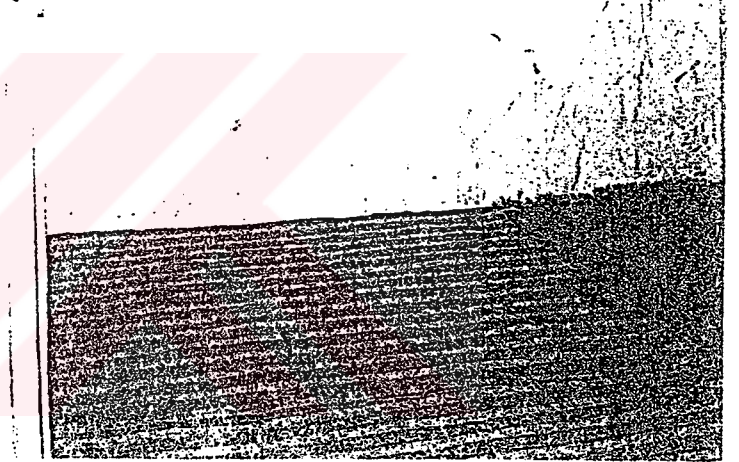
Resim 4.5 İç kapılar

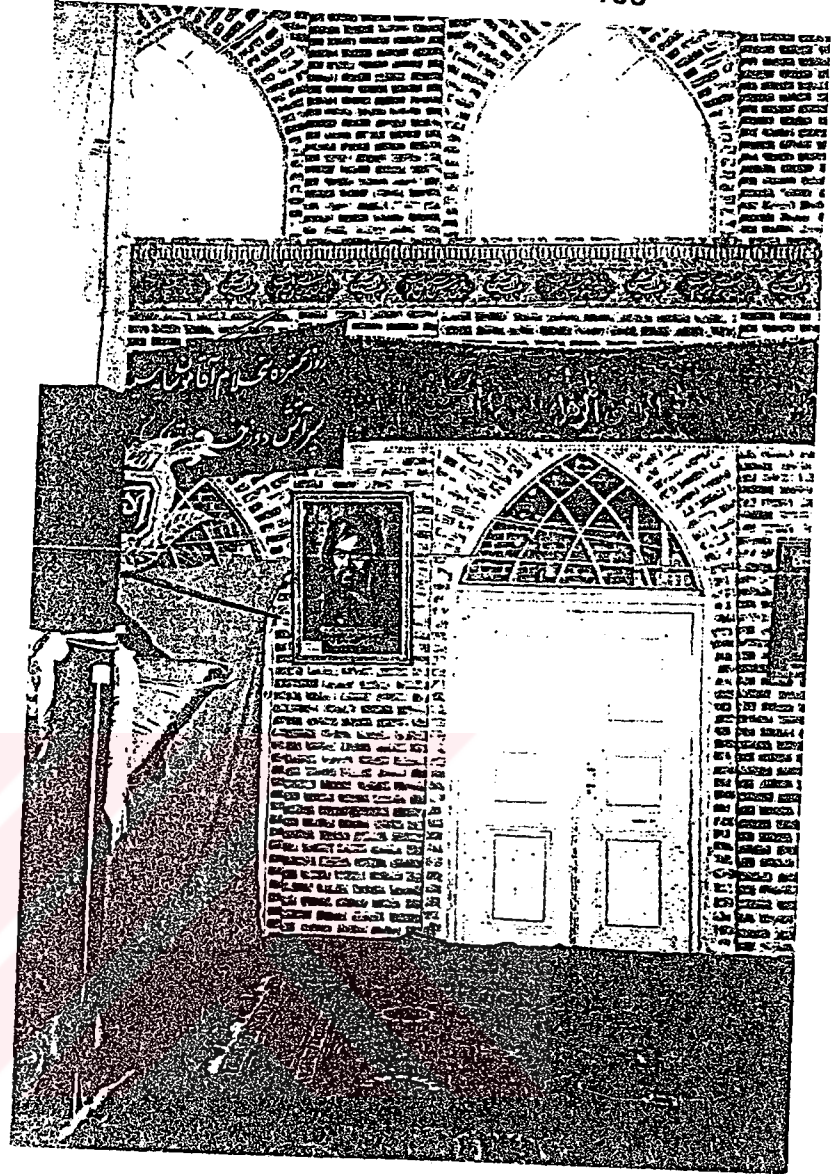

Resim 4.6 Mutfak penceresi

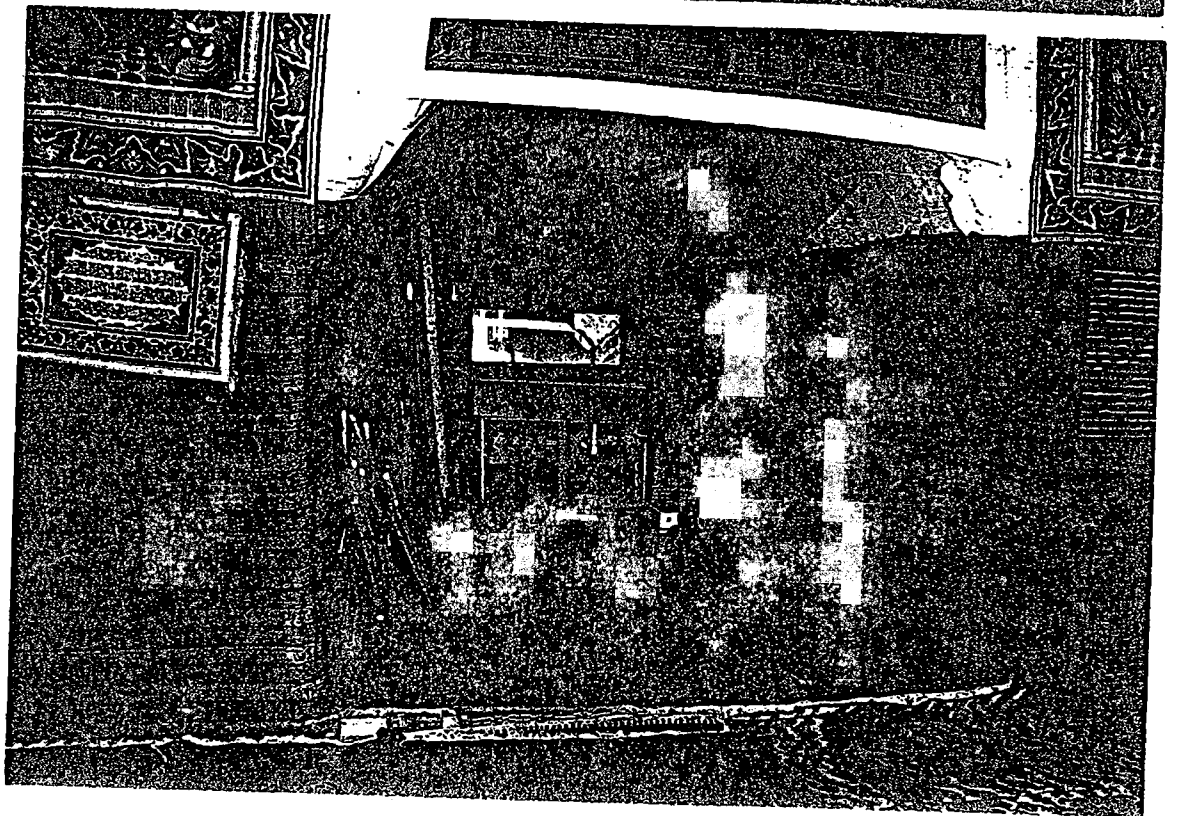
Resim 4.7 Eyvanın DV1 duvarı(üst taraf)

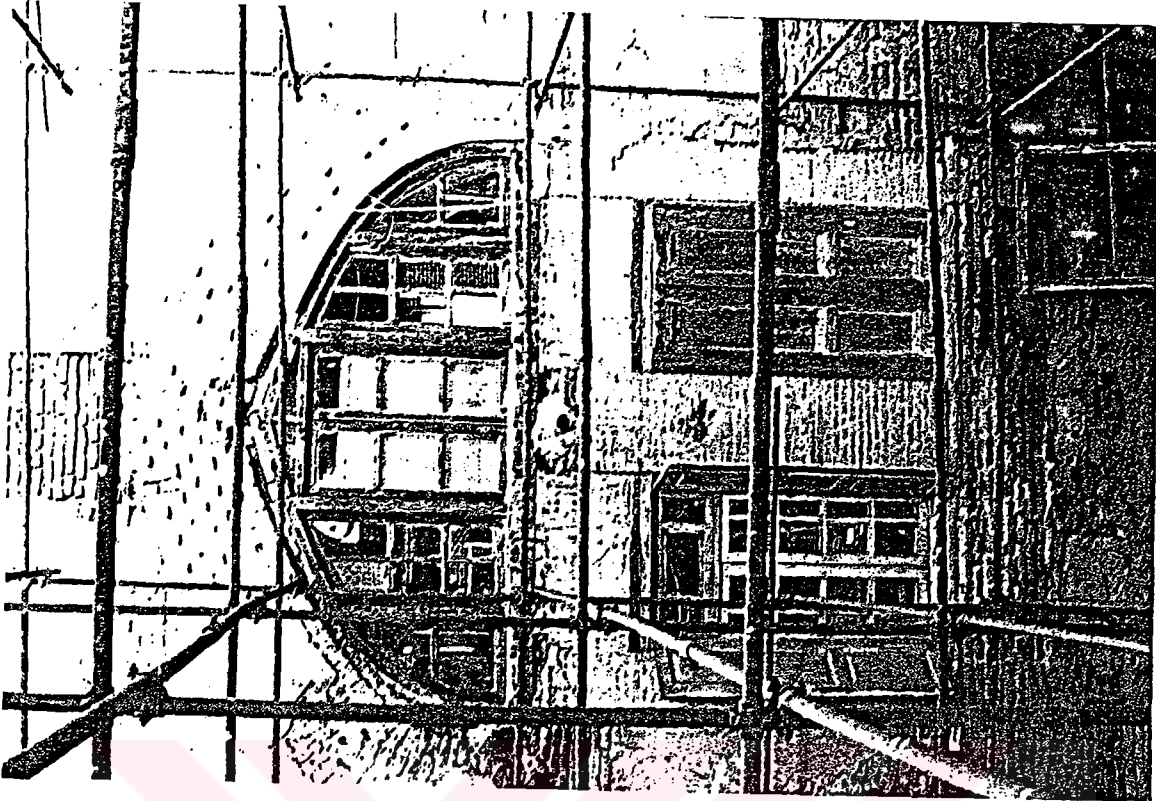

Resim 4.8 Eyvanın DV1 duvarı(aşağı taraf)

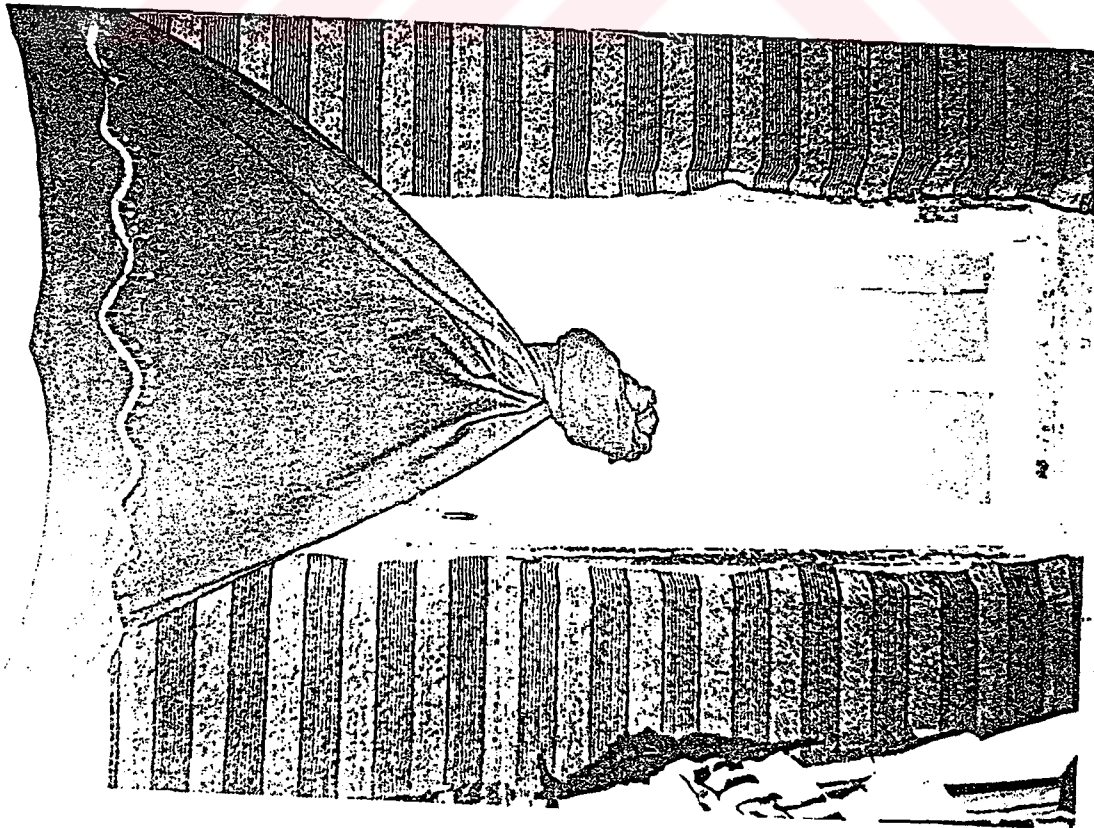
Resim 4.9 Abdesthane

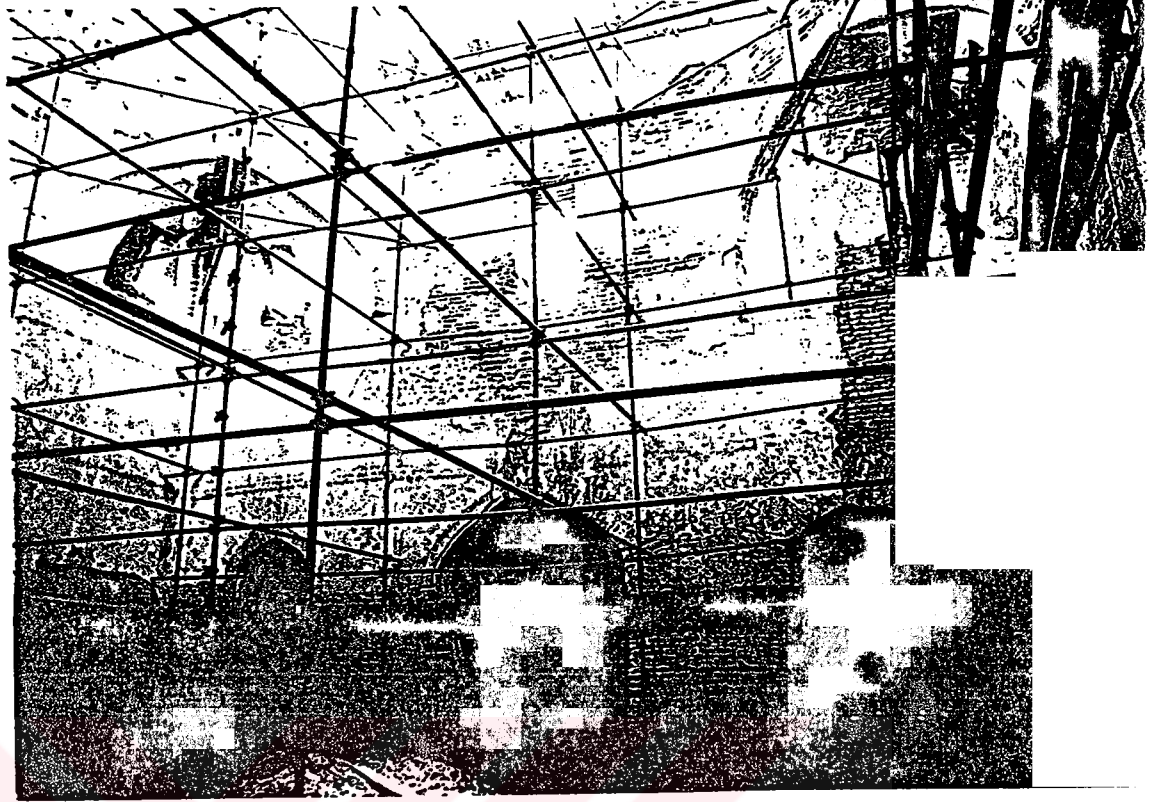

101

Resim 4.11 Kubbehanenin DV1 duvarı genel görünüş

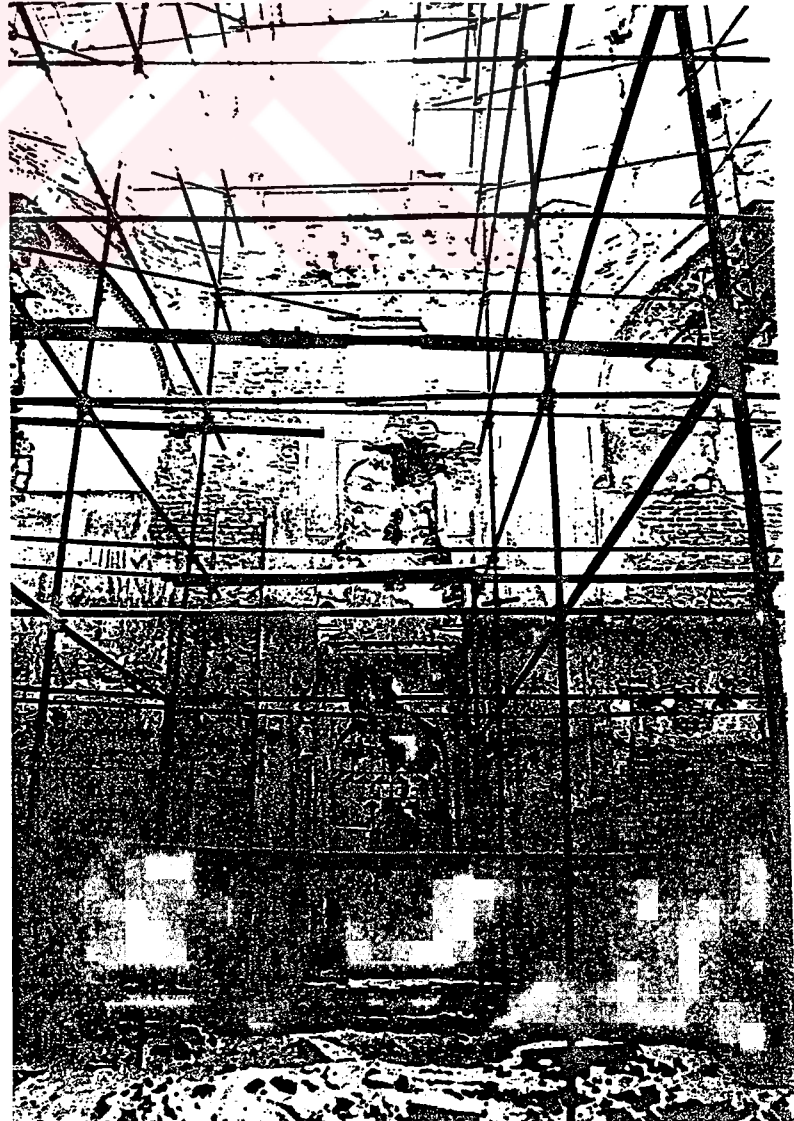

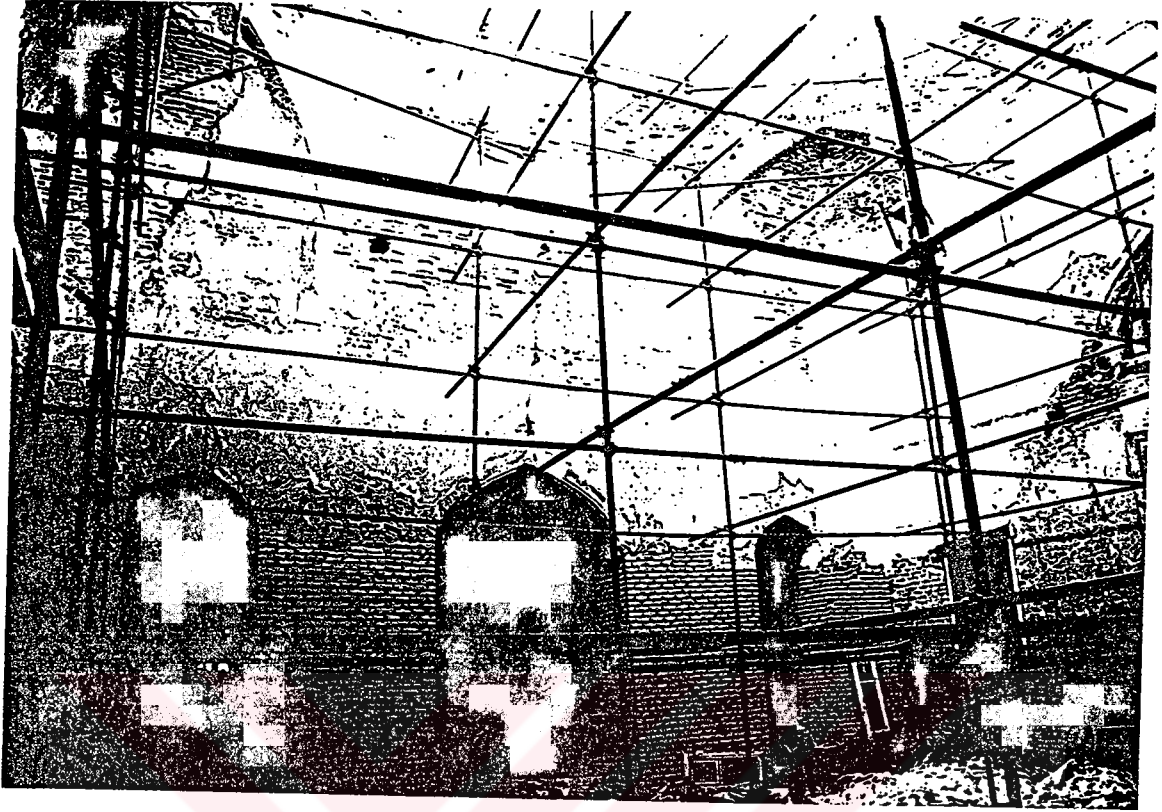
Resim 4.10 Eyvanın iç kapılarında (K5)

**Resim 4.12 Kubbehanenin DV2 duvarı
genel görünüş**

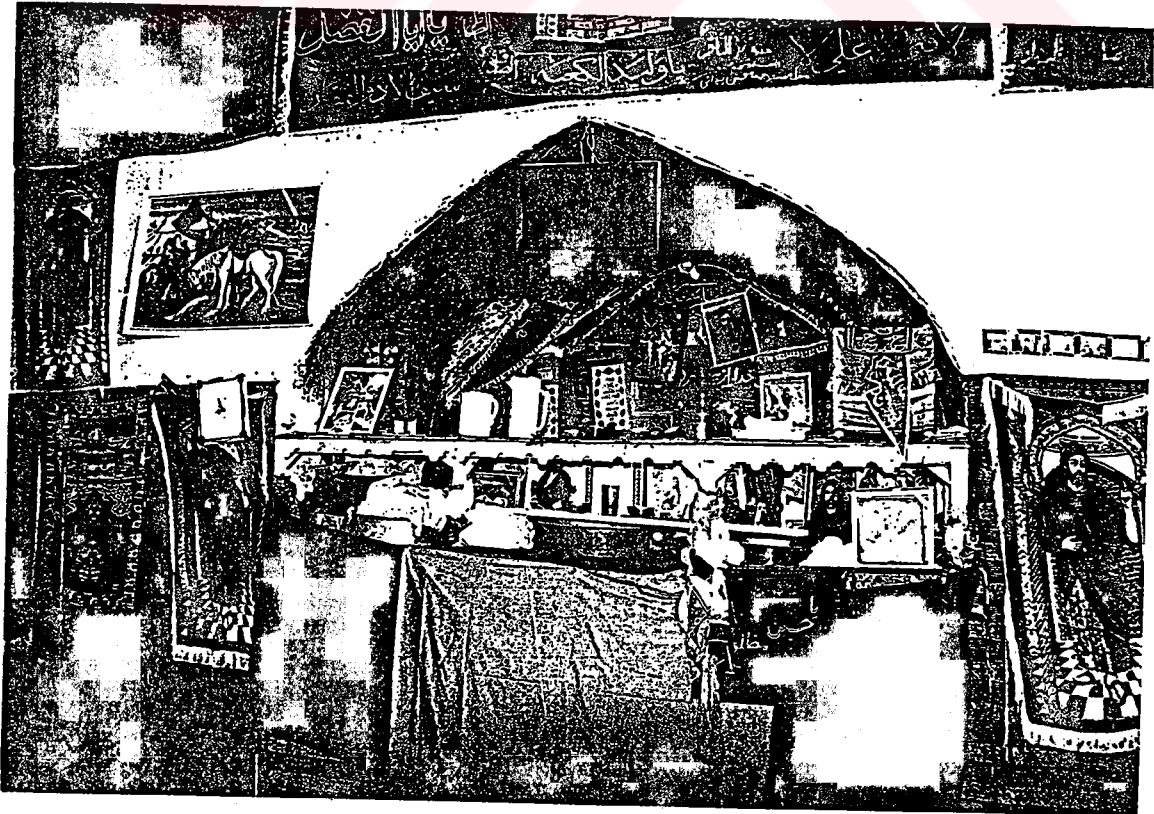
**Resim 4.13 Kubbehanenin DV3 duvarı
genel görünüş**

Resim 4.14 Kubbehanenin DV4 duvarı genel görünüş

Resim 4.15 Eyvandaki niş (N 11)

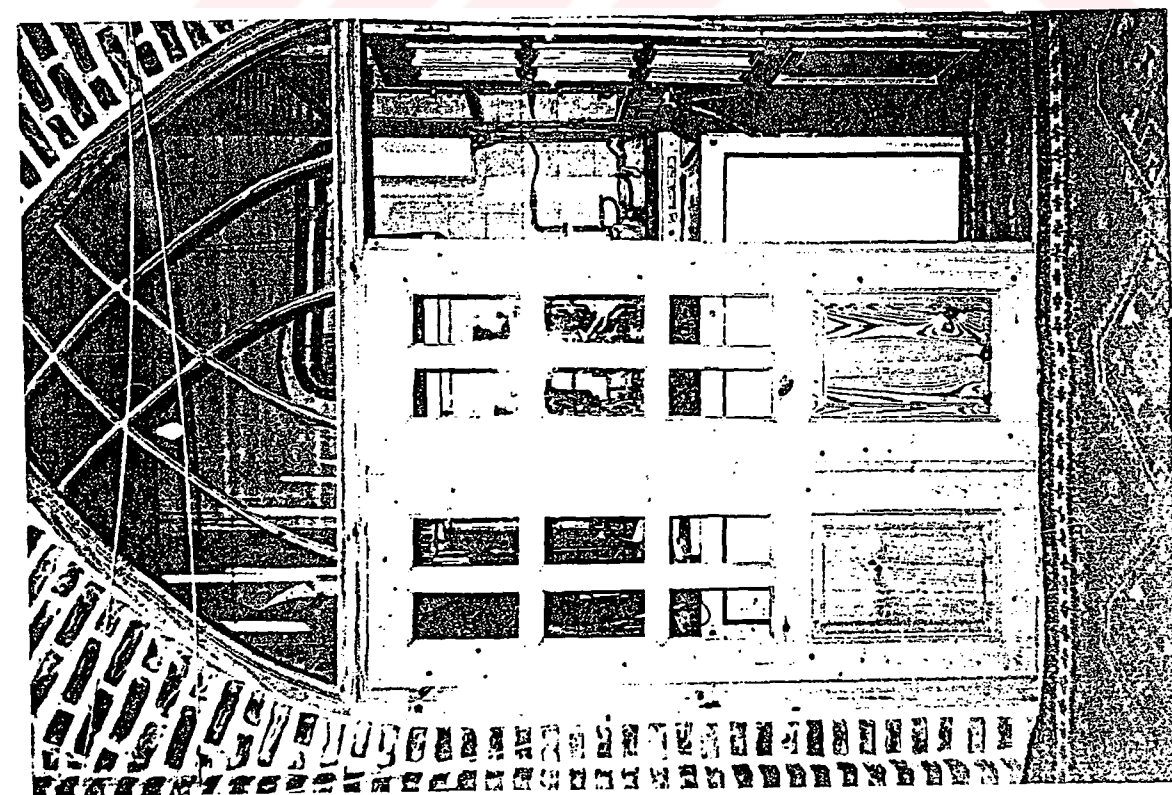

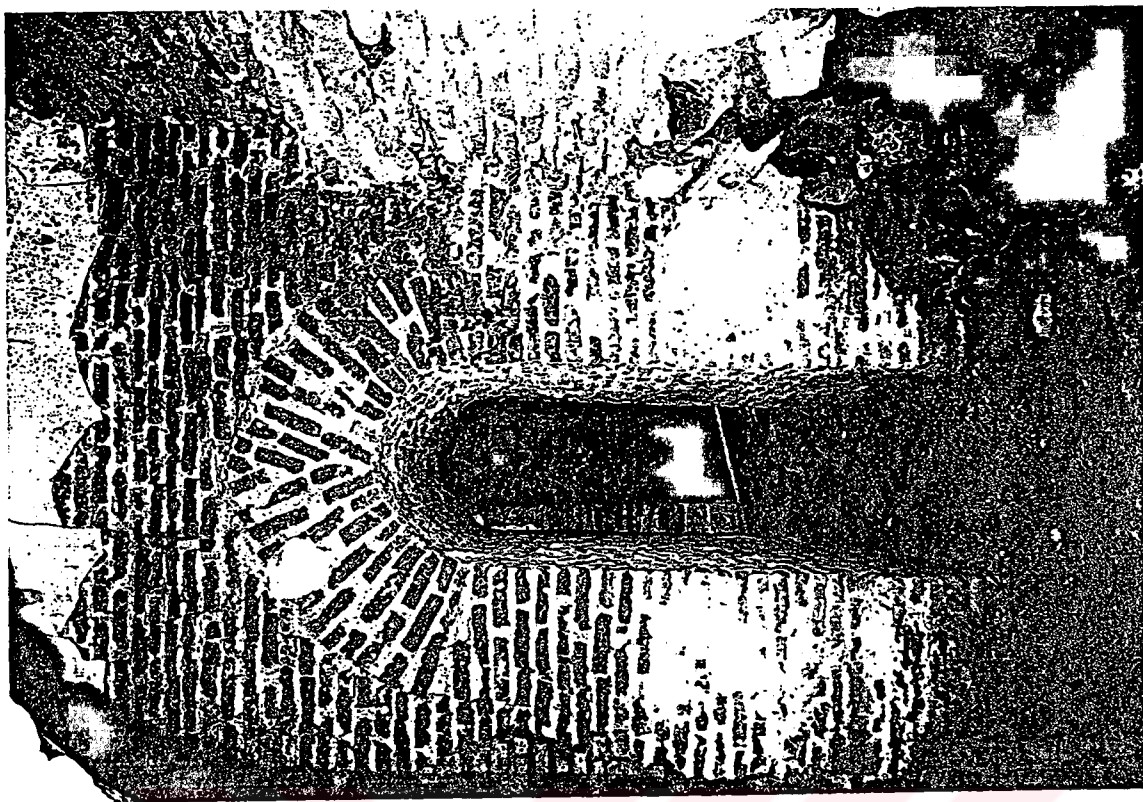
Resim 4.16 Eyvan genel görünüş

Resim 4.17 Koridor girişi

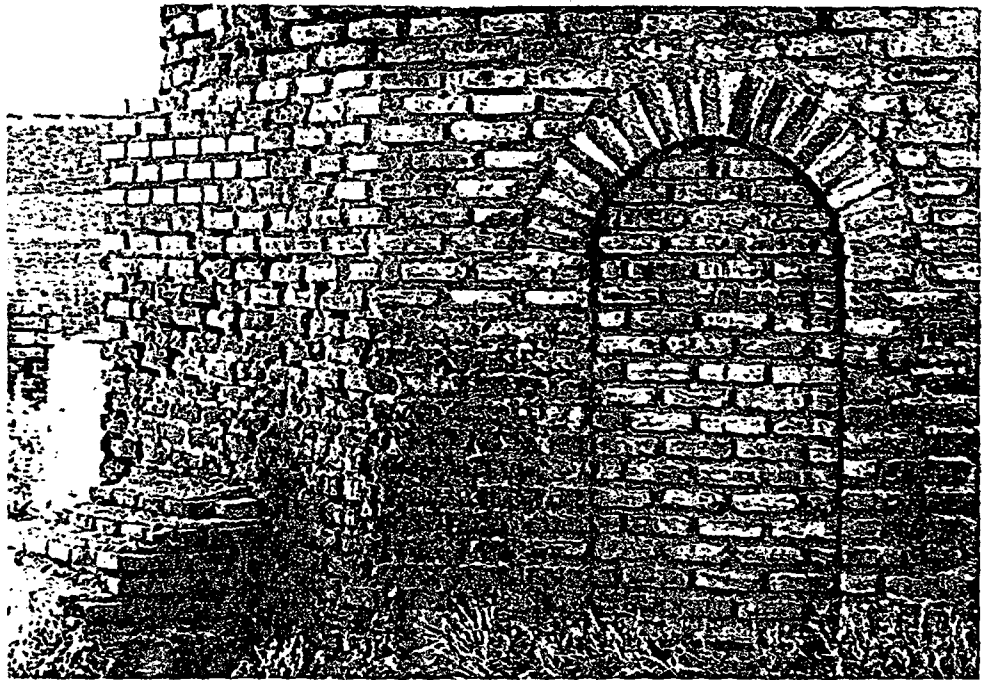
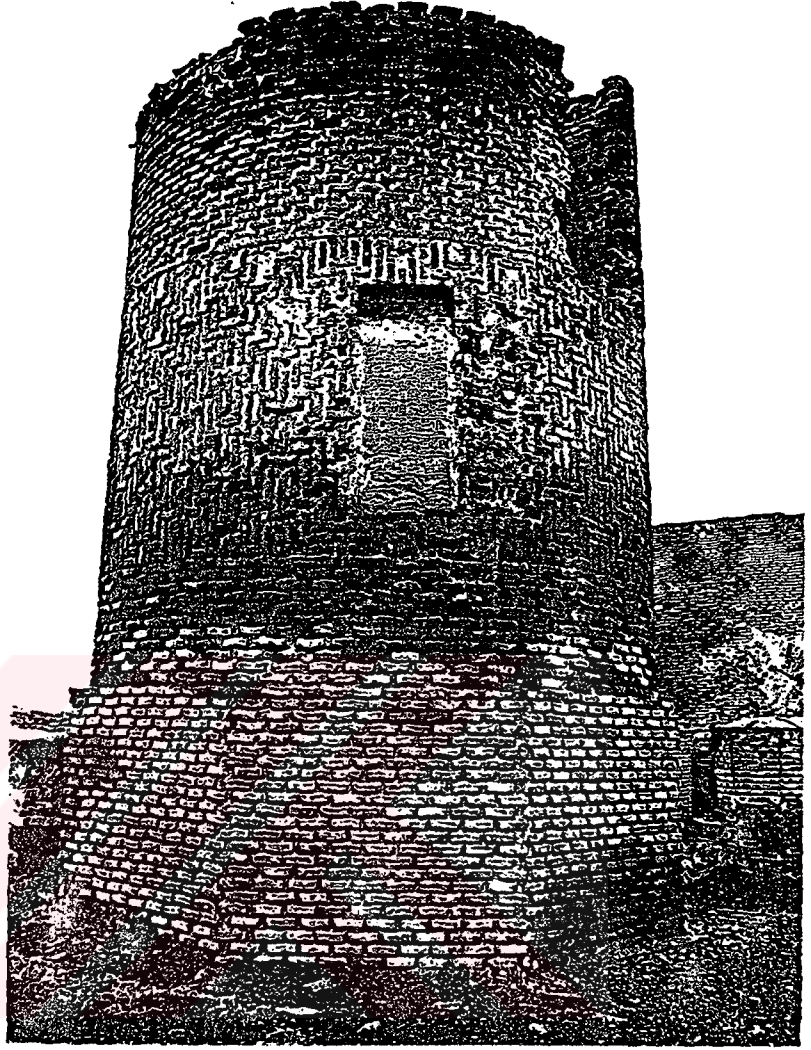
Resim 4.18 Mutfak

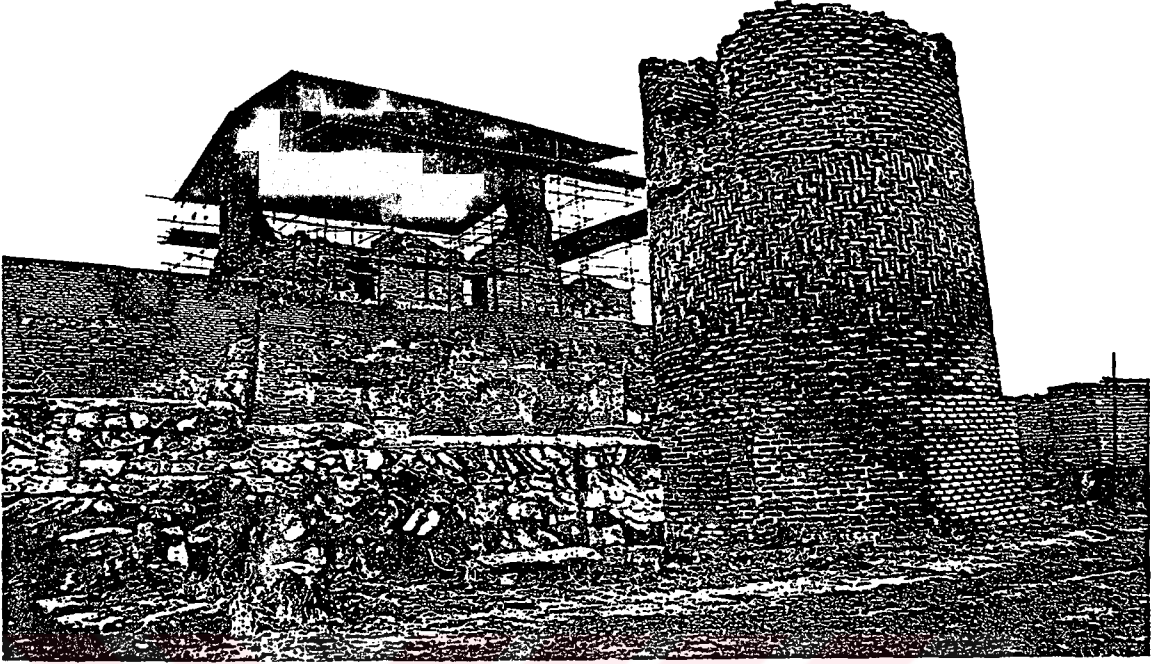

Resim 4.19 Koridor

Resim 4.20 Minare

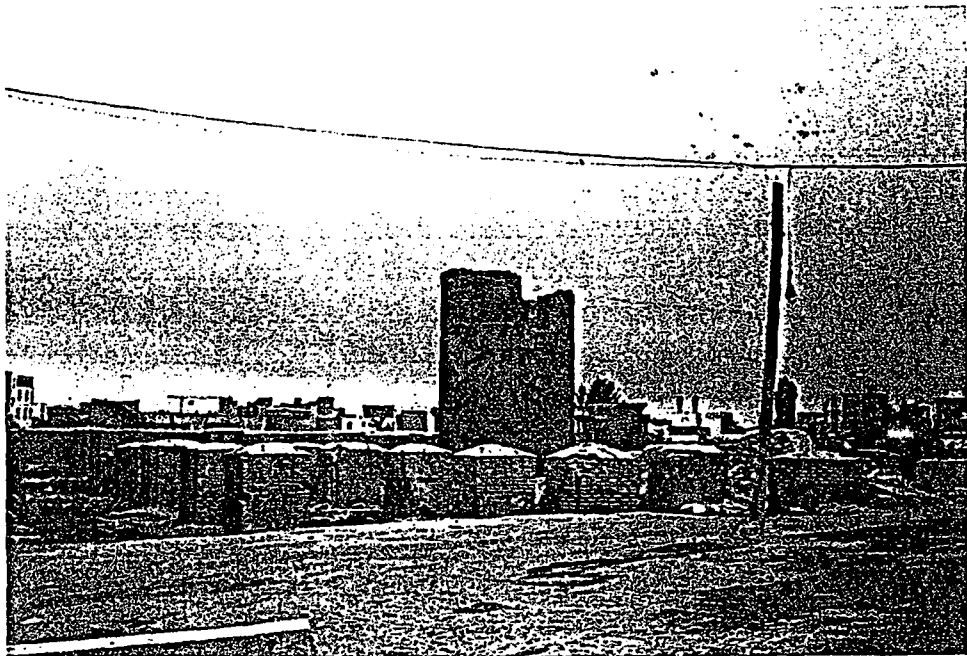
Resim 4.21 Minare Kapısı

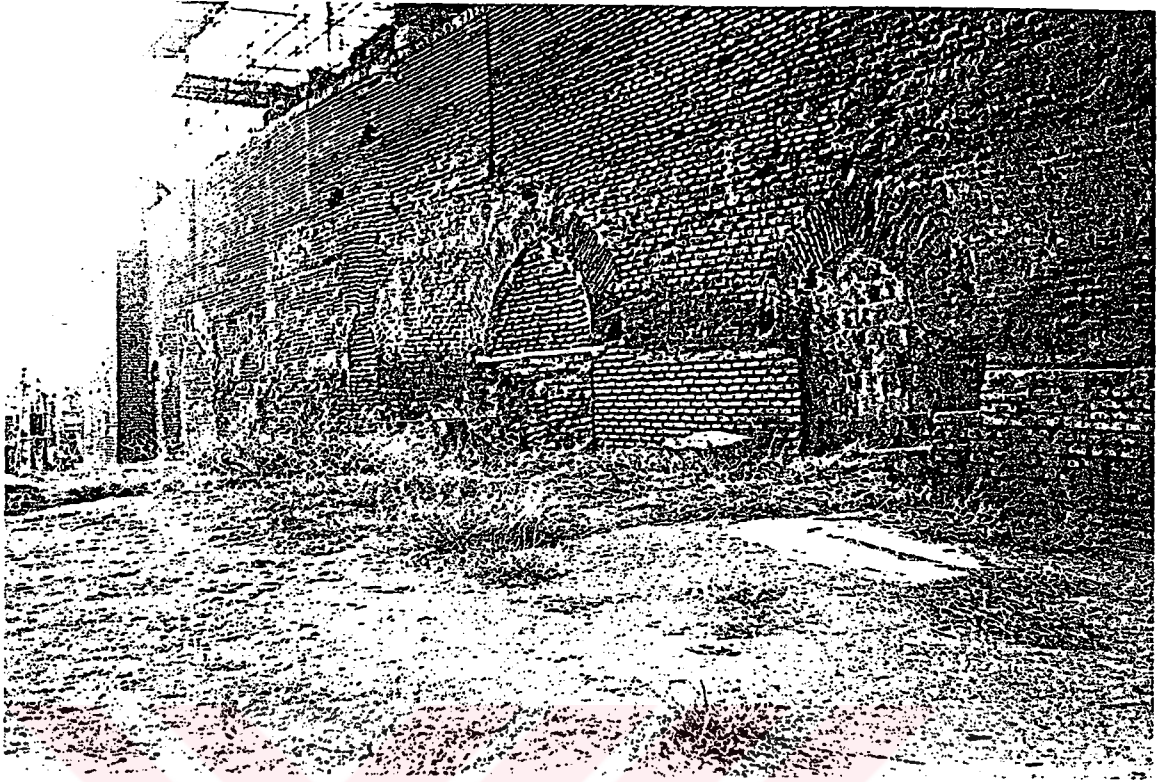

Resim 4.22 Batı şebistan genel görünüş

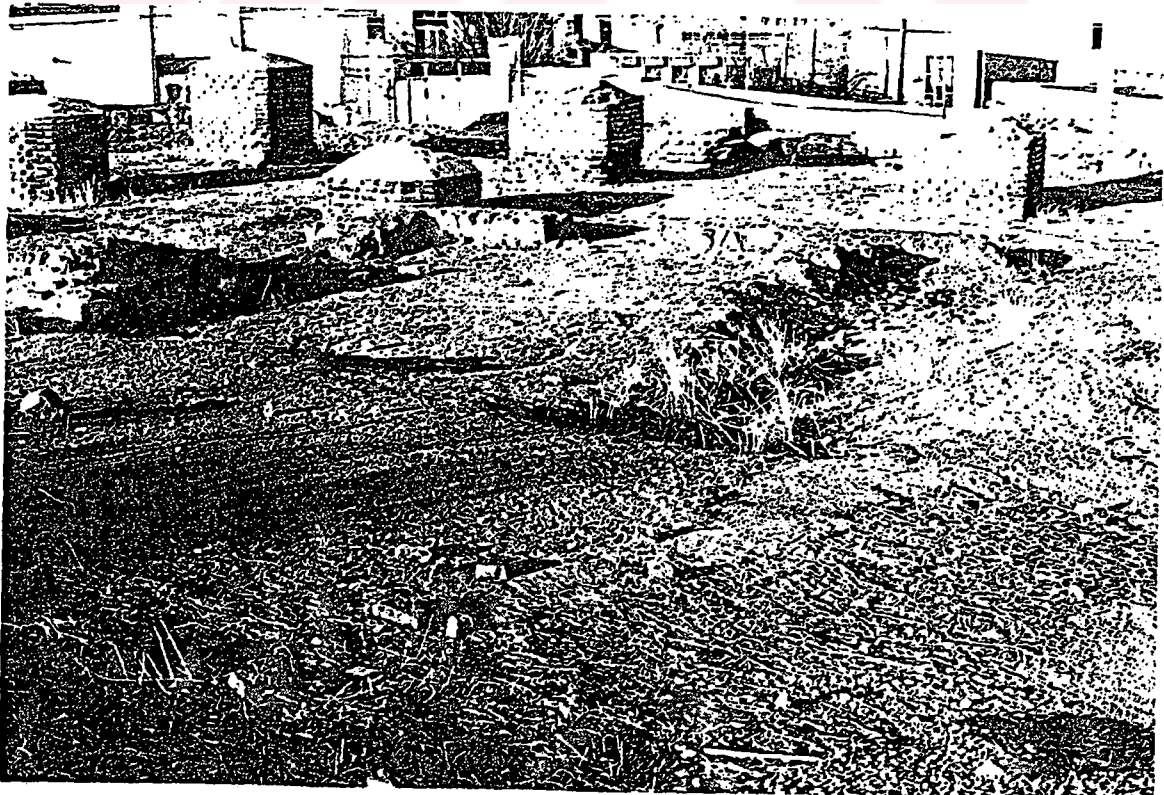
Resim 4.23 Batı şebistan genel görünüş

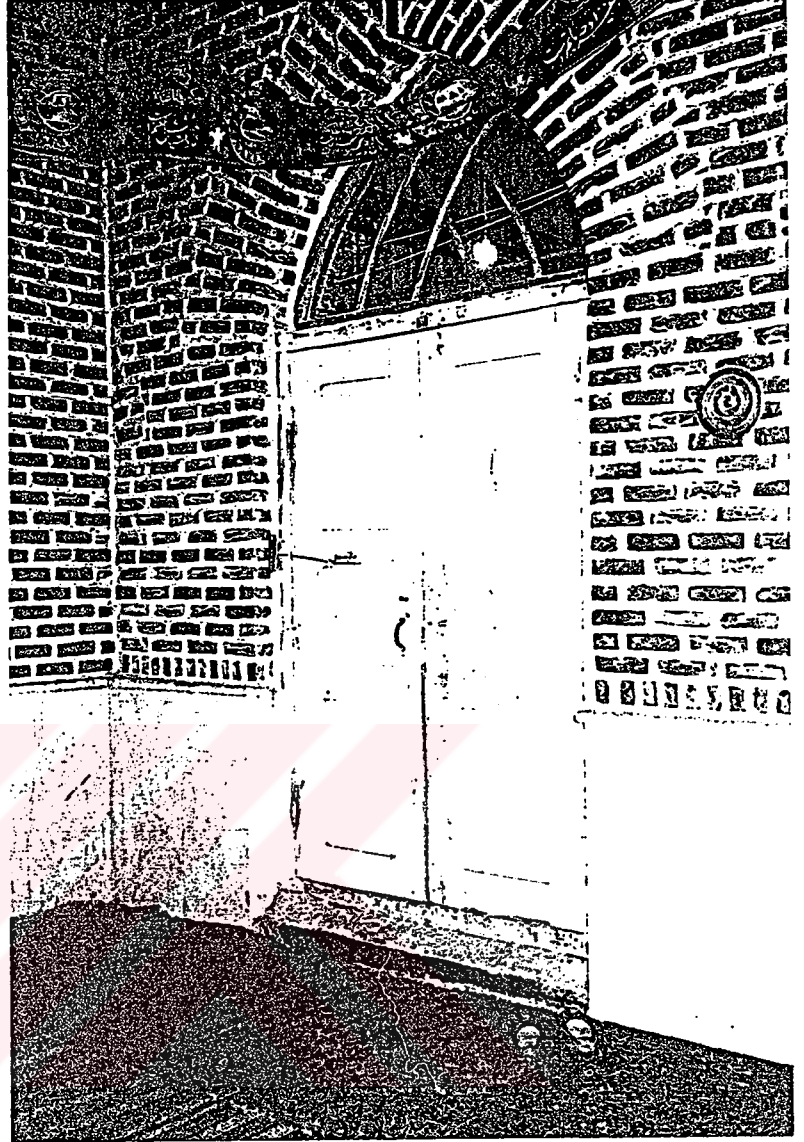

Resim 4.24 Doğu şebistan genel görünüş

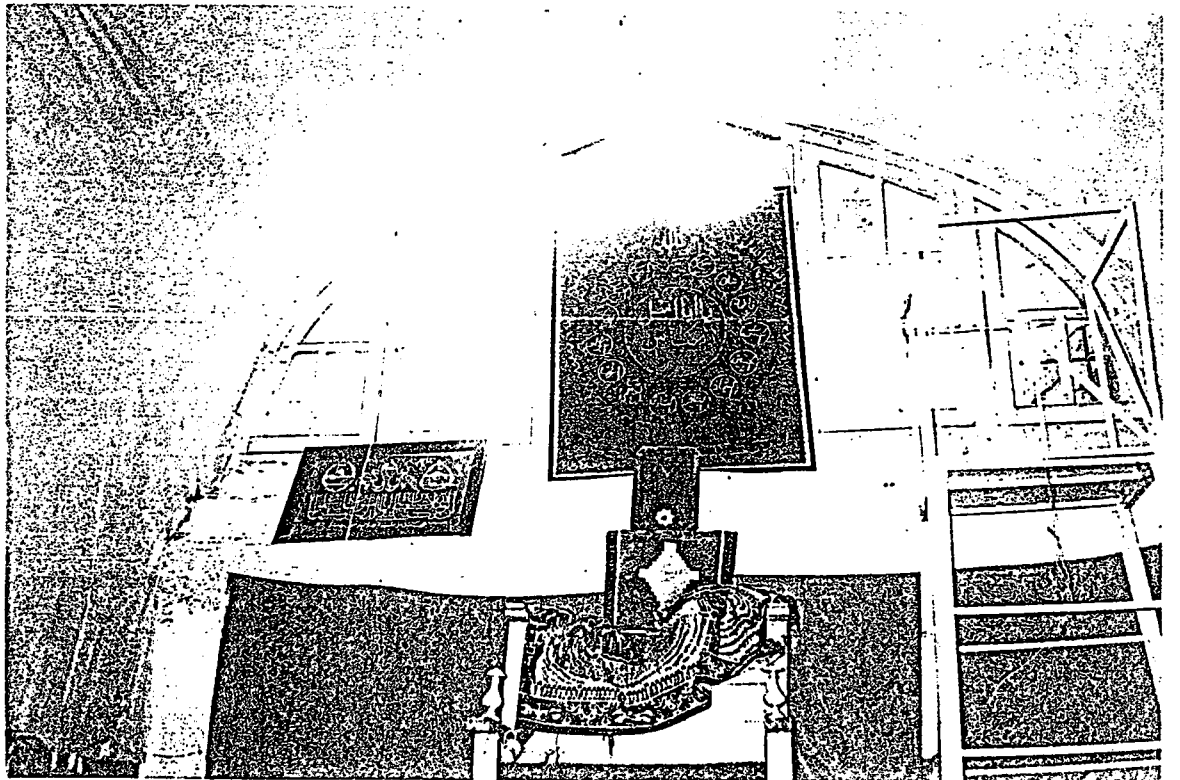
Resim 4.25 Kuzey şebistan genel görünüş

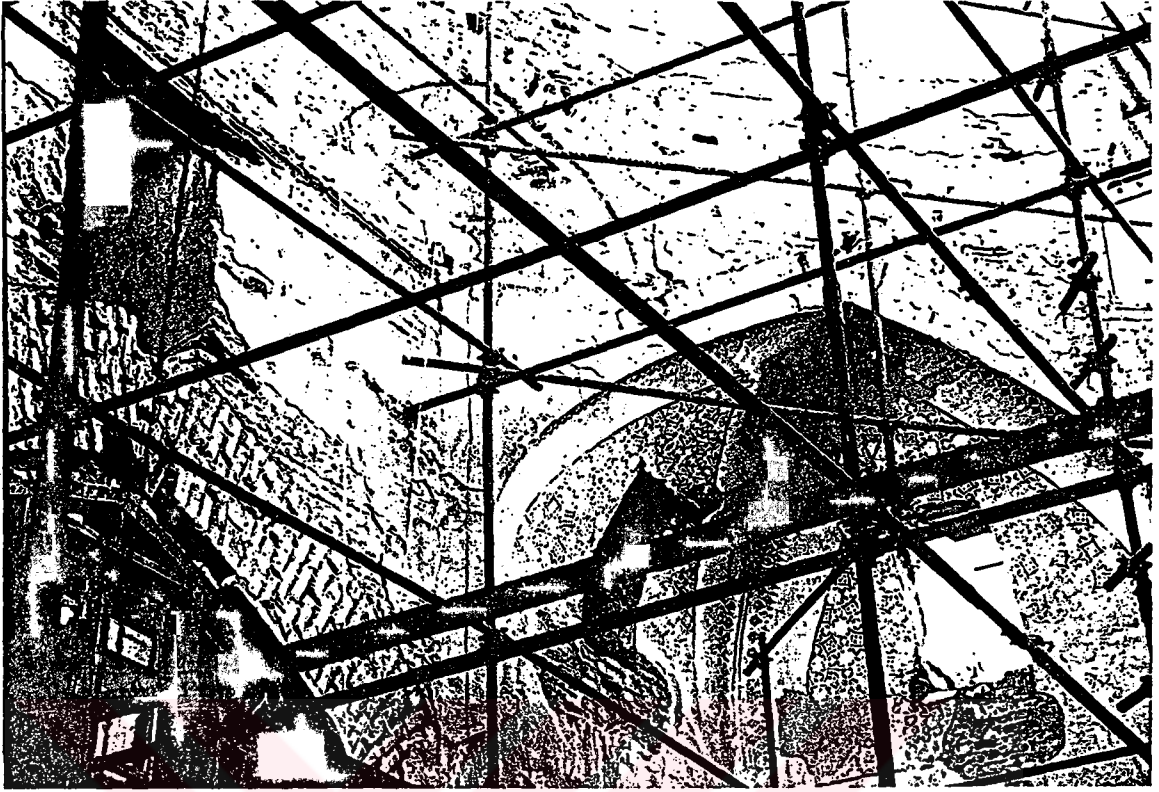

Resim 4.26 İç kapı

Resim 4.27 Eyvanı kubbehaneye
bağlayan duvar

Resim 4.28 Kuzey doğudaki pencere

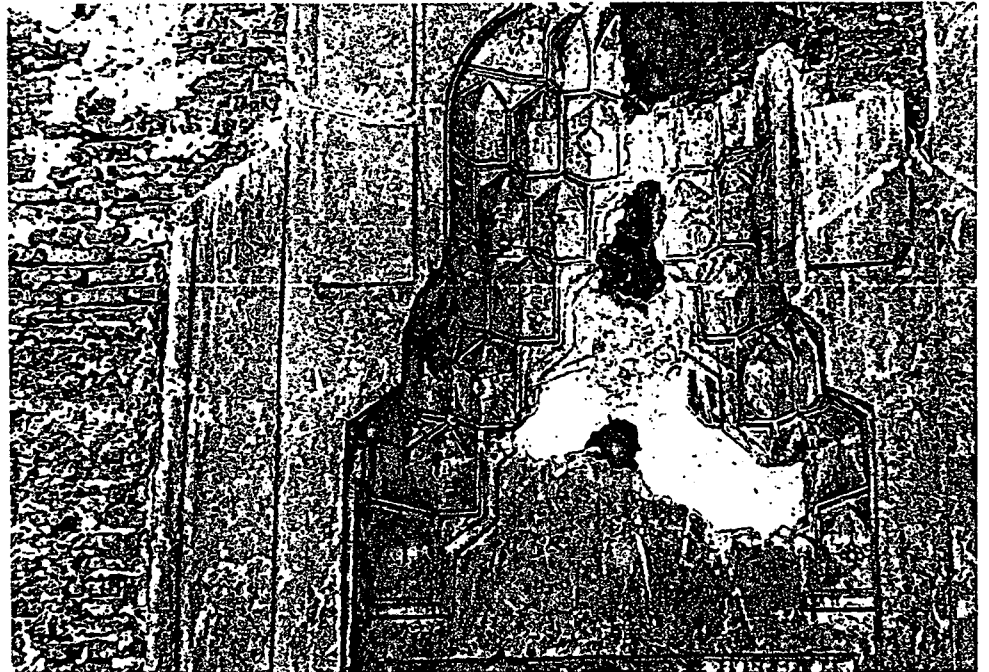
Resim 4.29 Doğu penceresi

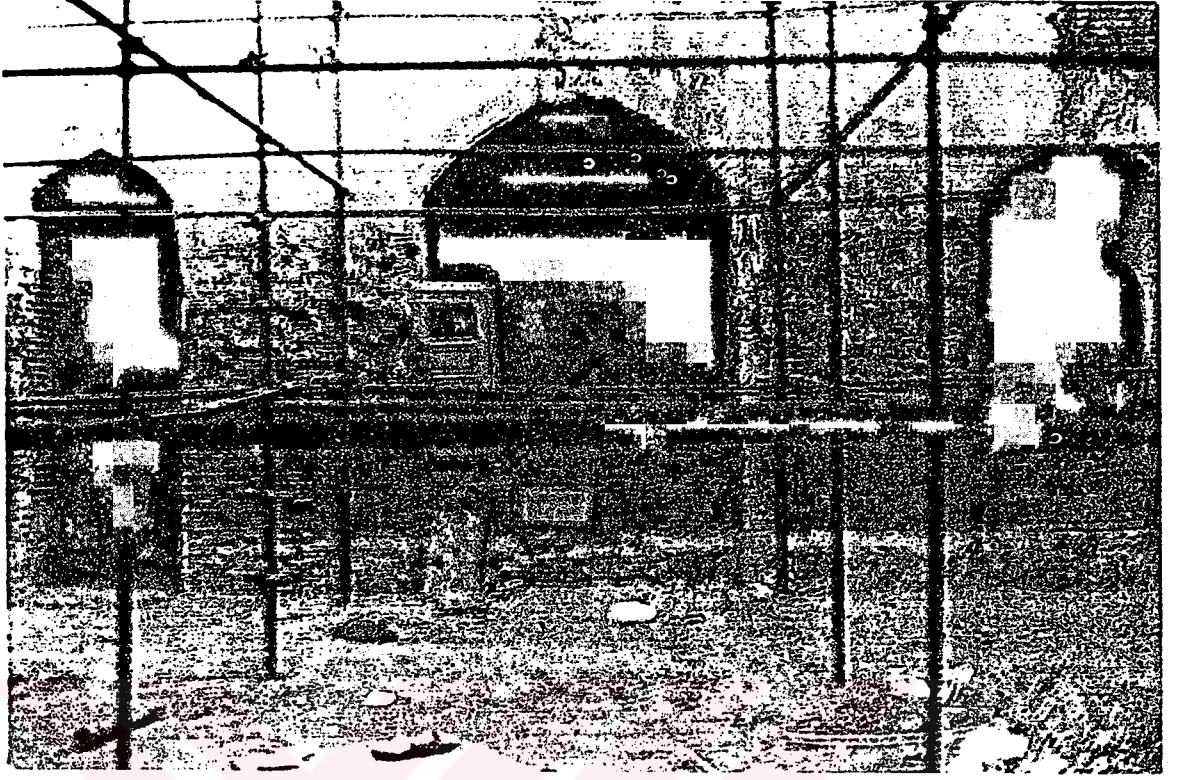

Resim 4.30 Mihrap aŗađı bölümü

Resim 4.31 Mihrap  st bölümü

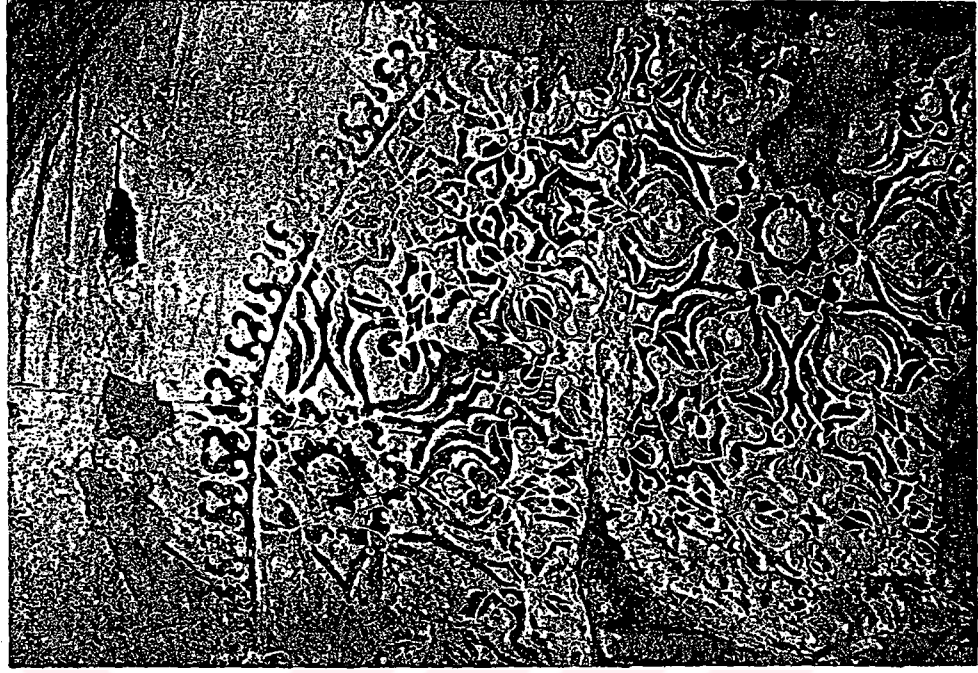

Resim 4.32 kubbehane

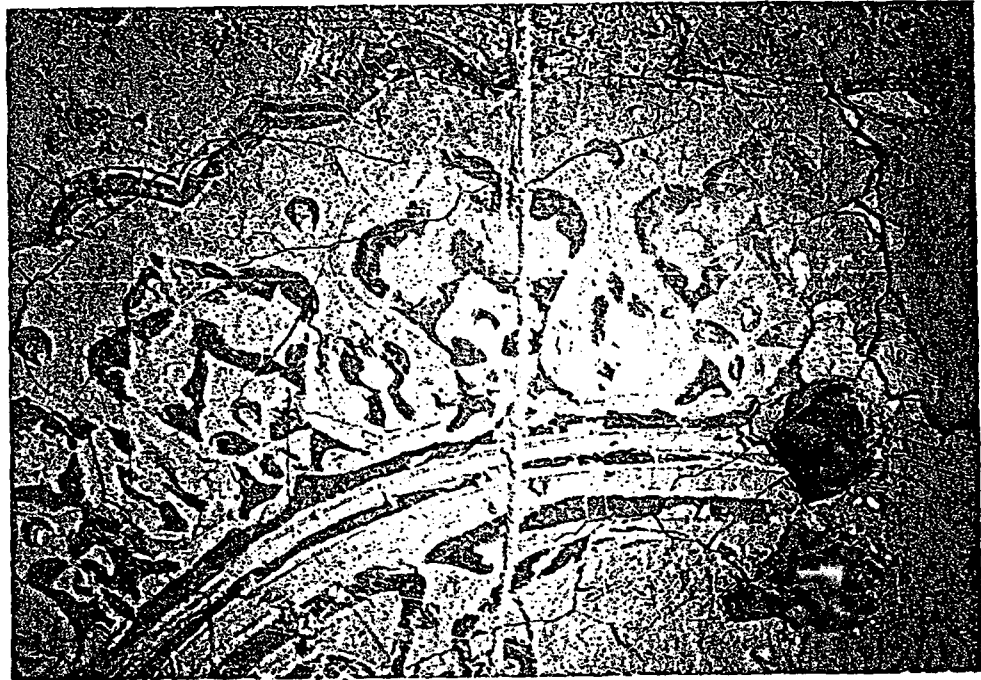
Resim 4.33 Tromp görünüşü

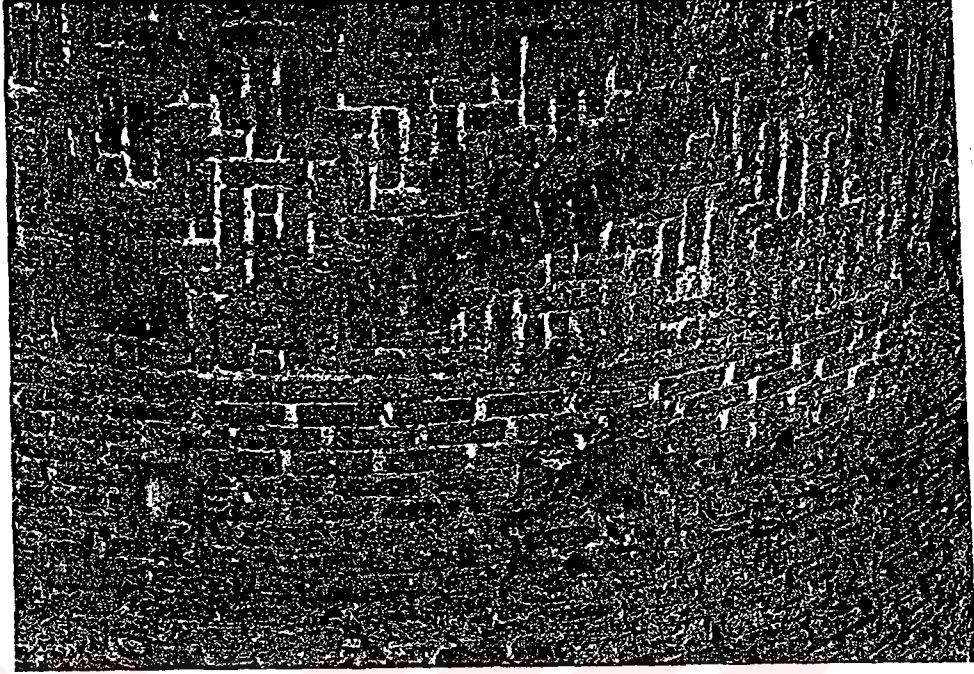

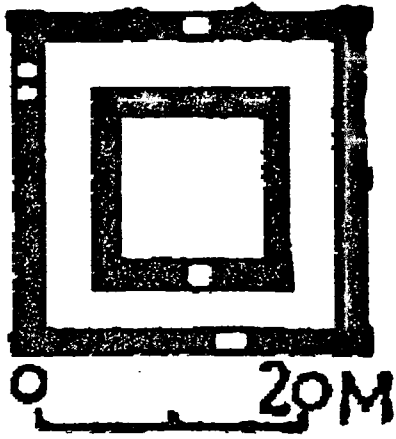
Resim 4.34 Tromp içindeki motif

Resim 4.35 Duvar üzerinde daire motif

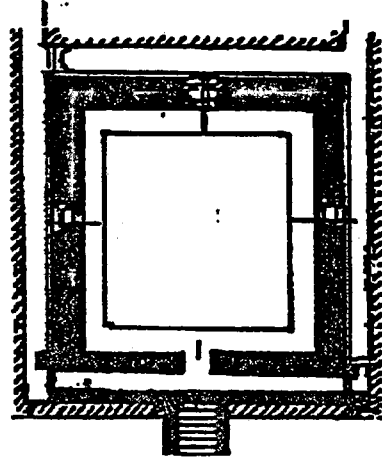

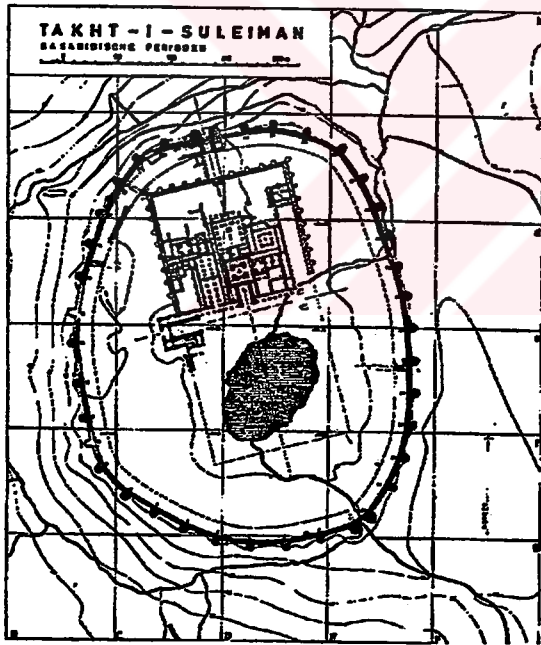
Resim 4.36 Minare tuğla örgüsü

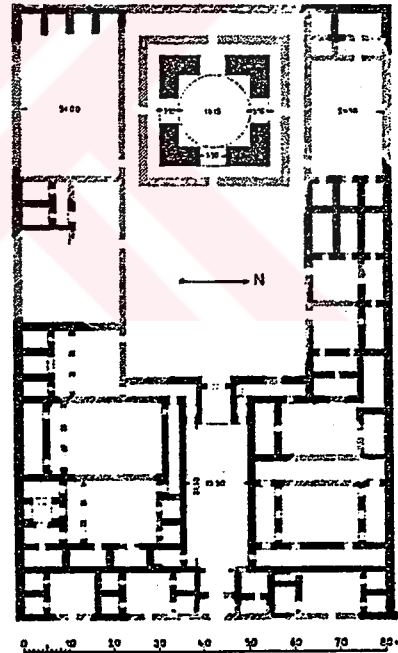
A)

B)

D)

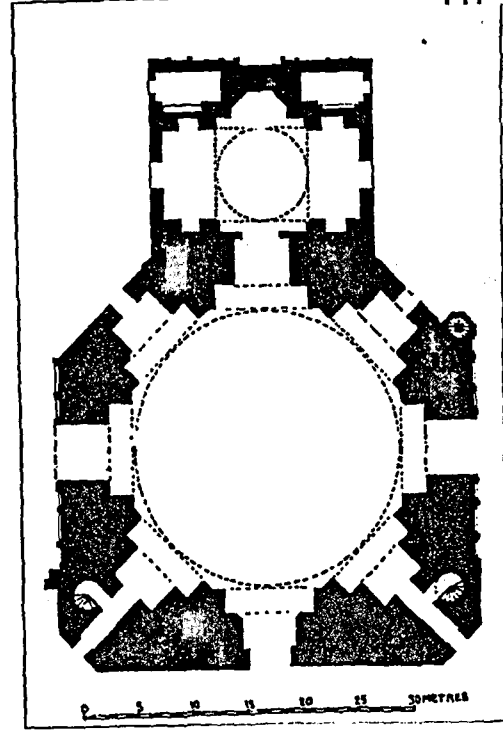
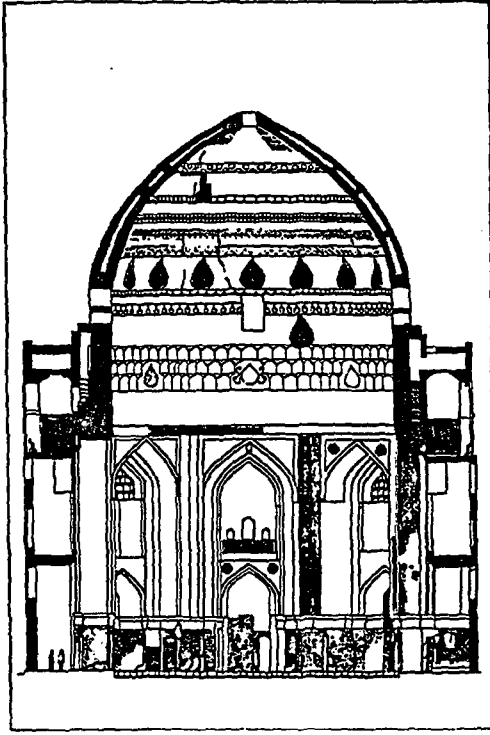

C)

Resim 5.1 A)Hatra Tapınağı, B)Anahita Tapınağı, C)Kasr-ı Şirin ,
D)Tahte Süleyman (15)

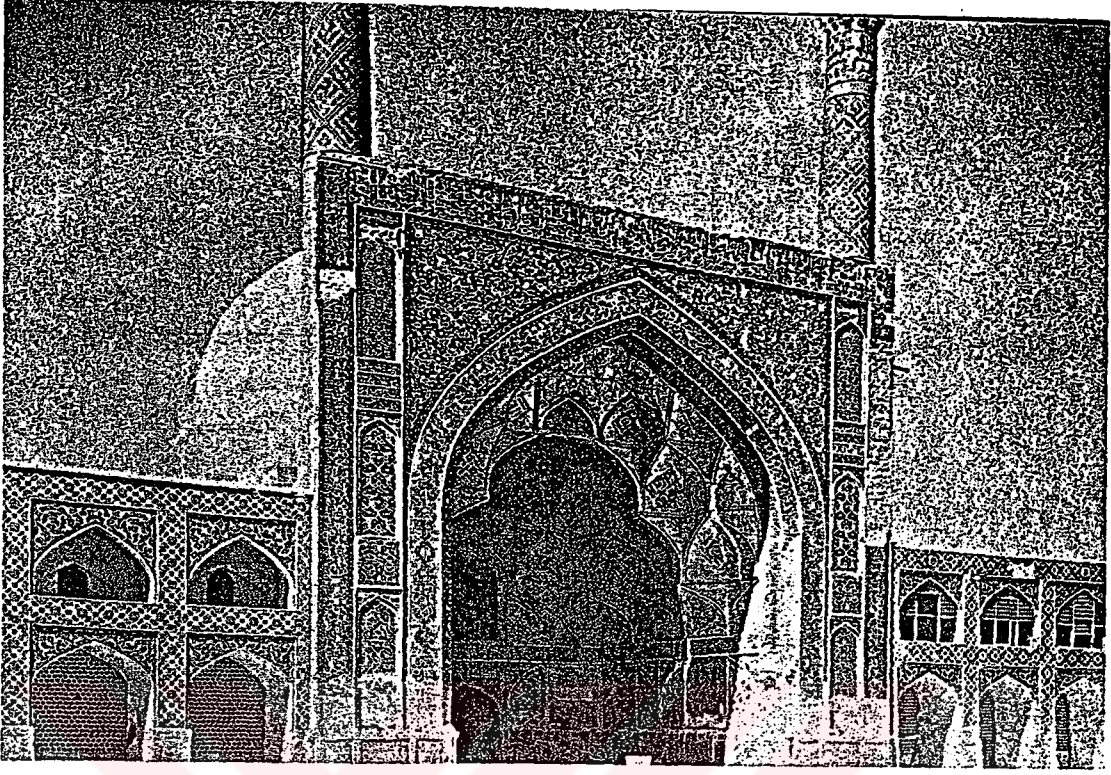
Resim 5.2 Azer Goşnasp Ateşkedesinde koridor görünüşü (14)

Resim 6.1 Sultaniye, Olcaytu Türbesi (19)

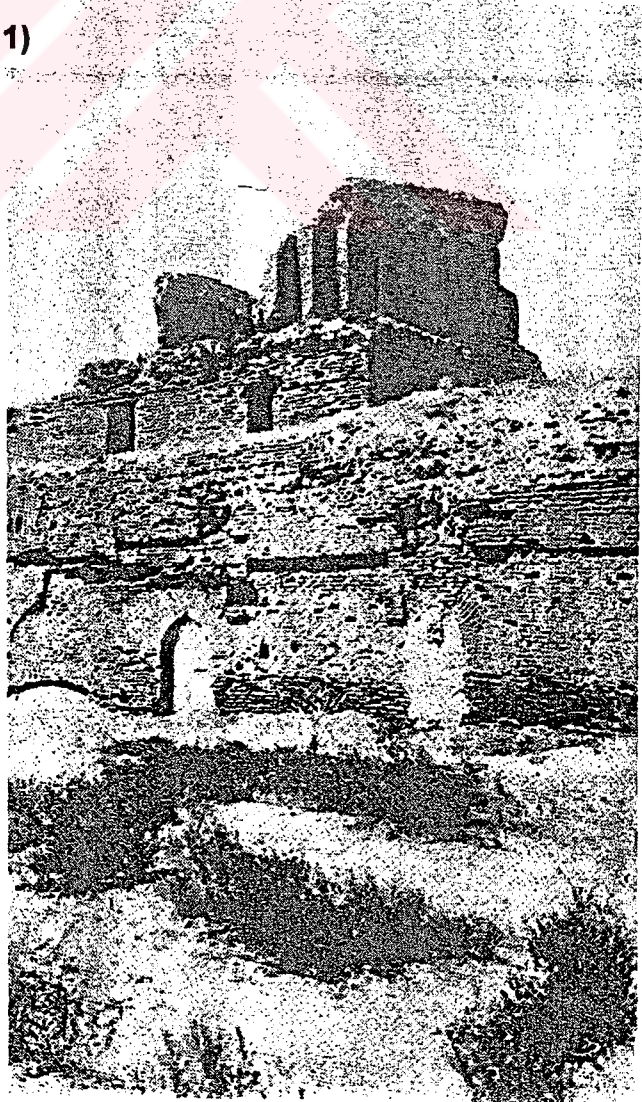
Resim 6.2 Erdebil Cuma mescidi eyvan tonozun kalıntıları (Maksim Siror)

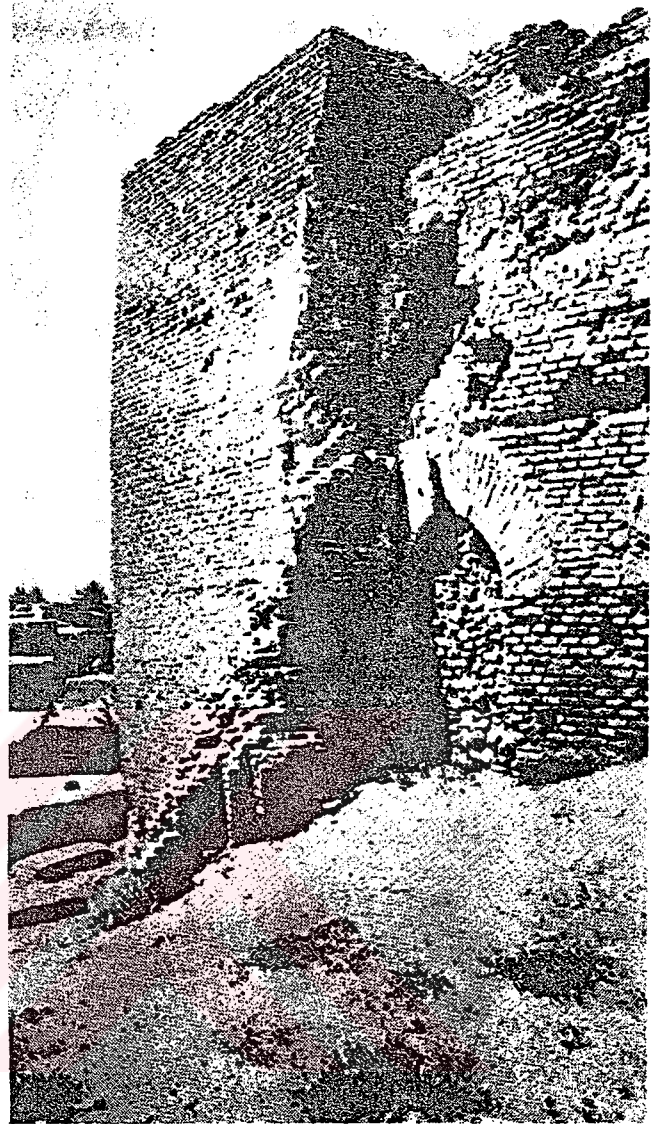

sim 6.3 İsfahan Cuma mescit eyvan tonozu (11)

**sim 6.4 Erdebil Cuma mescidi doğu cephe
görünüşü (Maksim Siror)**

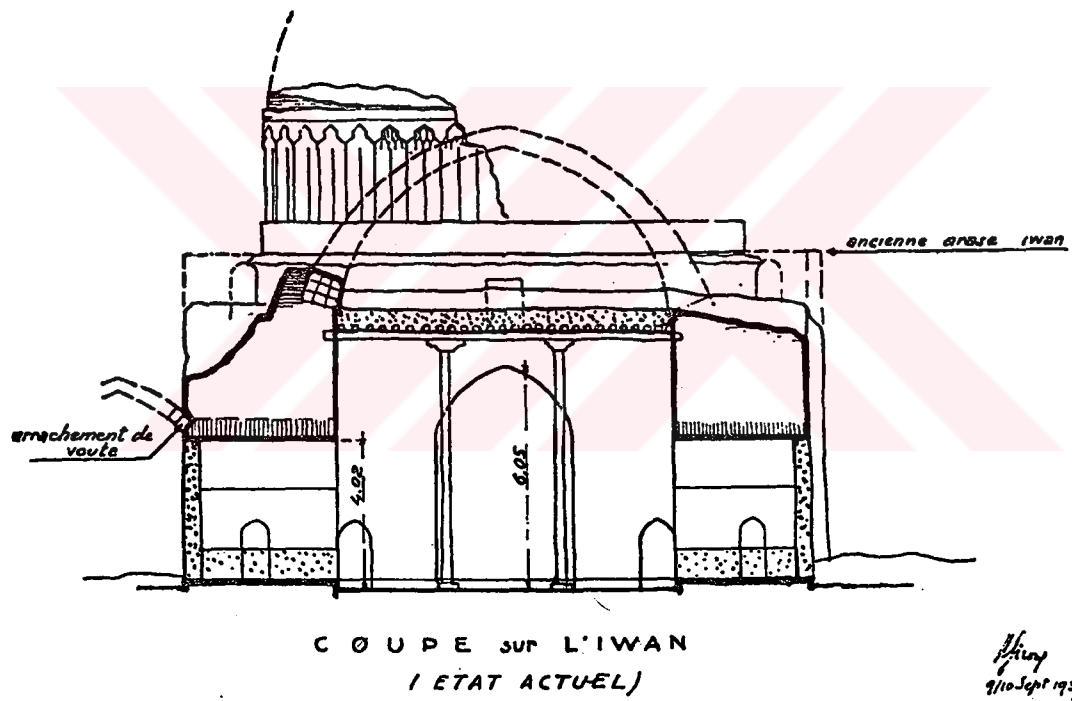
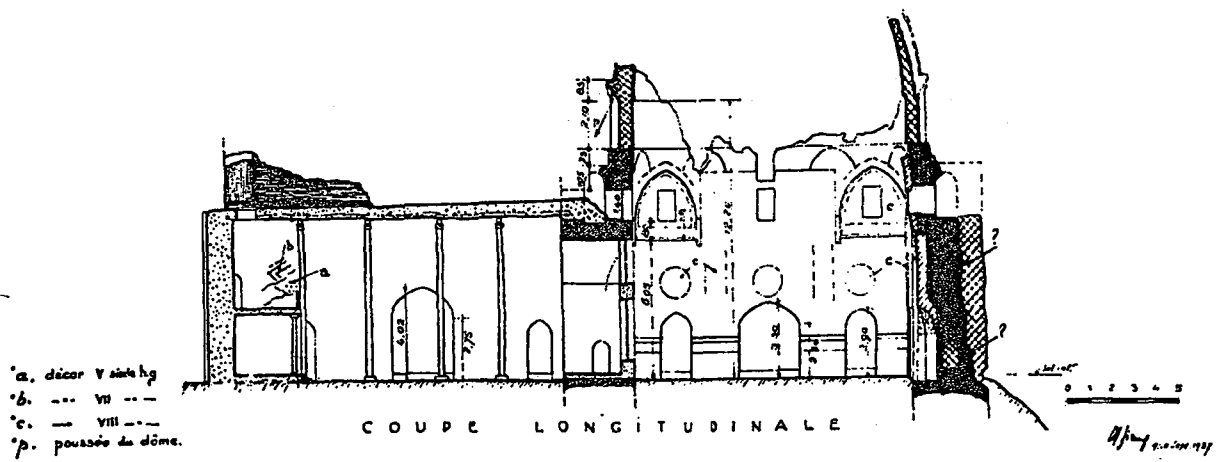

**Resim 6.5 Erdebil Cuma mescidi doğu cephe
köşe görünüşü**

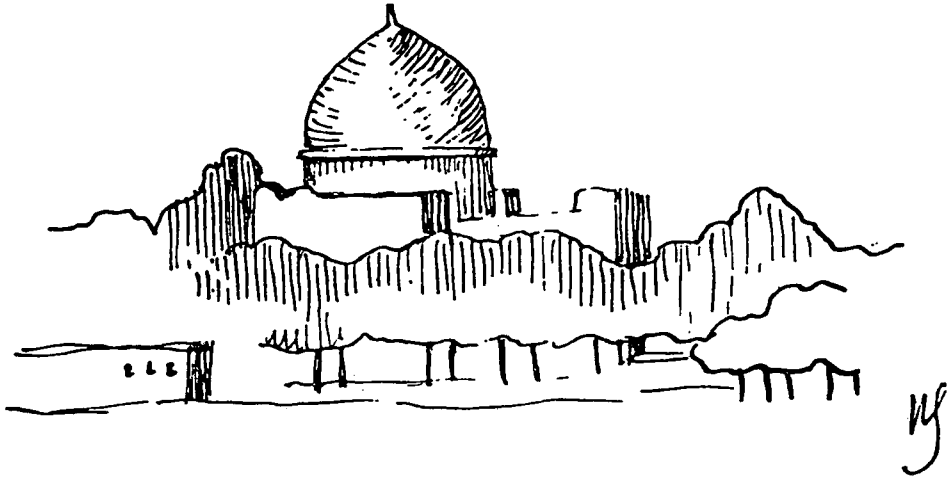

**Resim 6.6 Erdebil Cuma mescidi Selçuklu
süslemesi (Maksim Siror)**

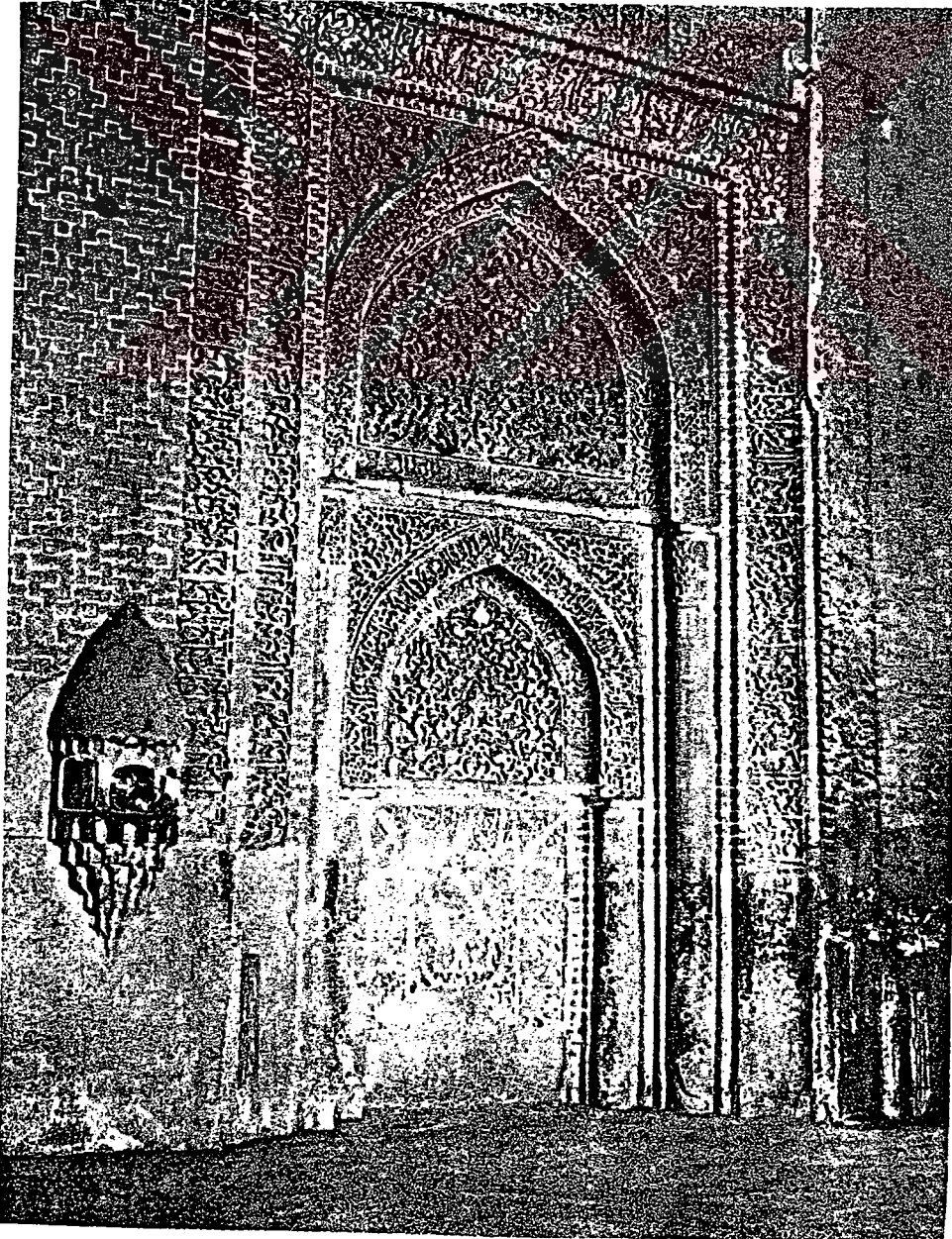

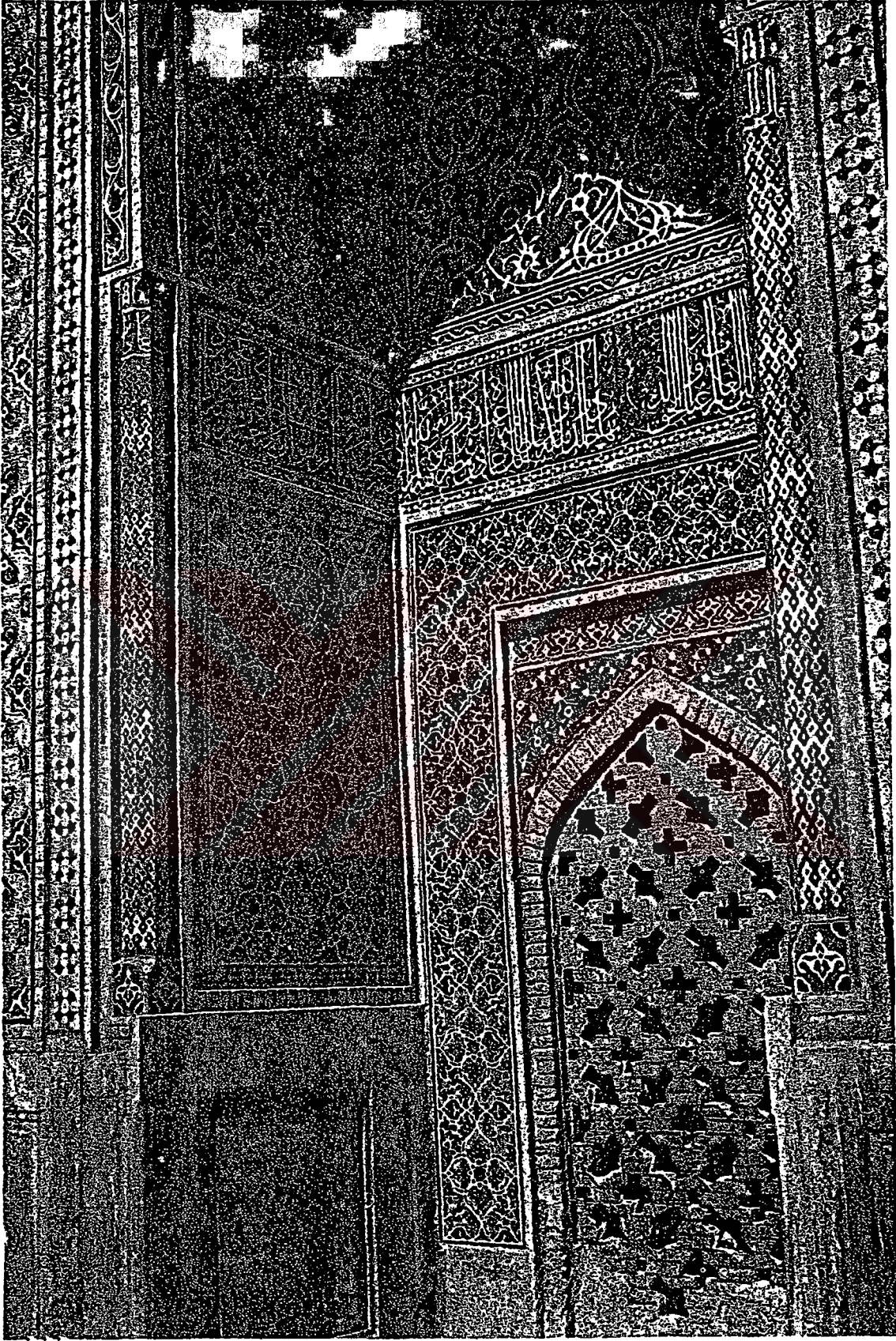
Resim 6.7 Erdebil Cuma mescidi kesit (Maksim Siror)

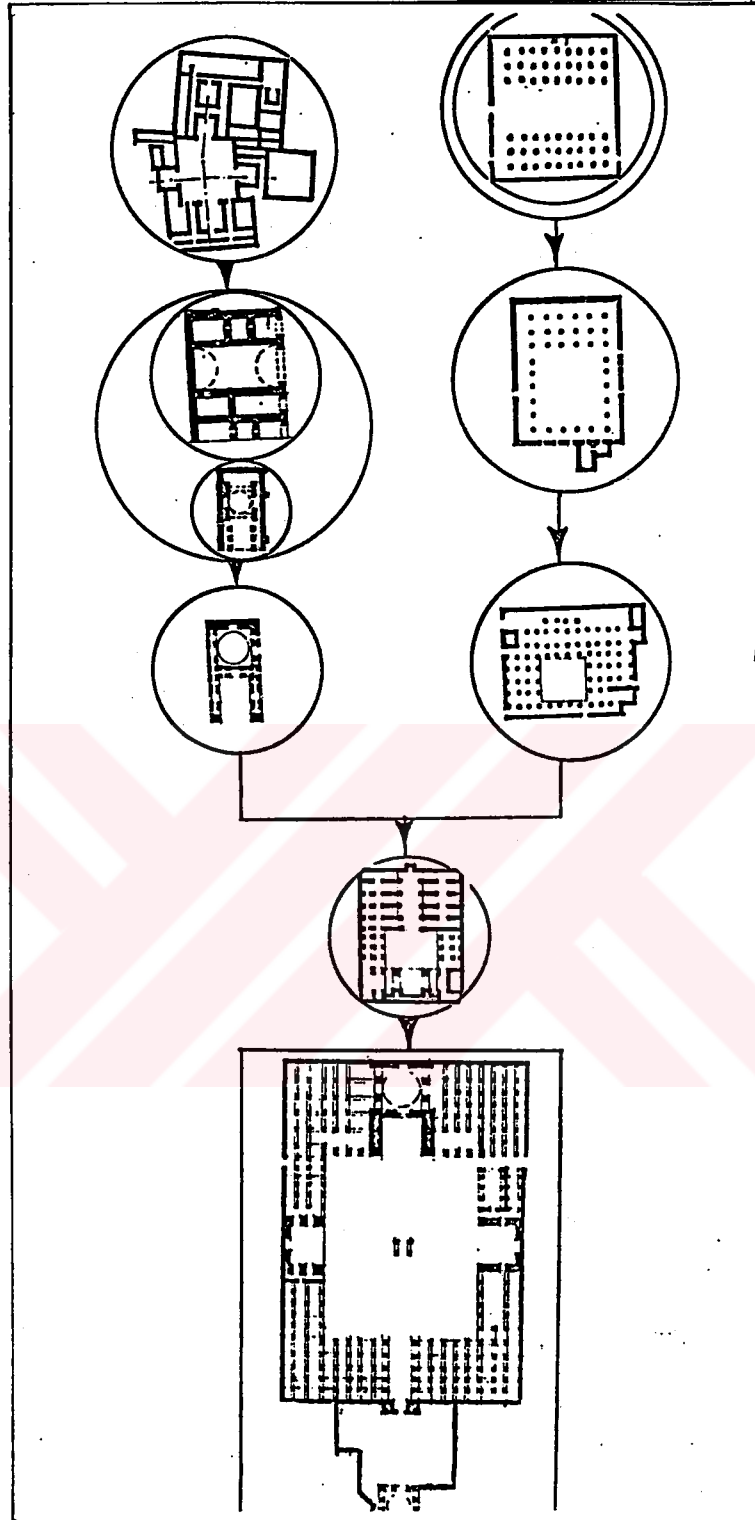
Resim 6.8 Erdebil Cuma mescidi Peron seyahetnamesinden 1718

Resim 6.9 Erdistan Cuma Mescidinde fanusluk(11)

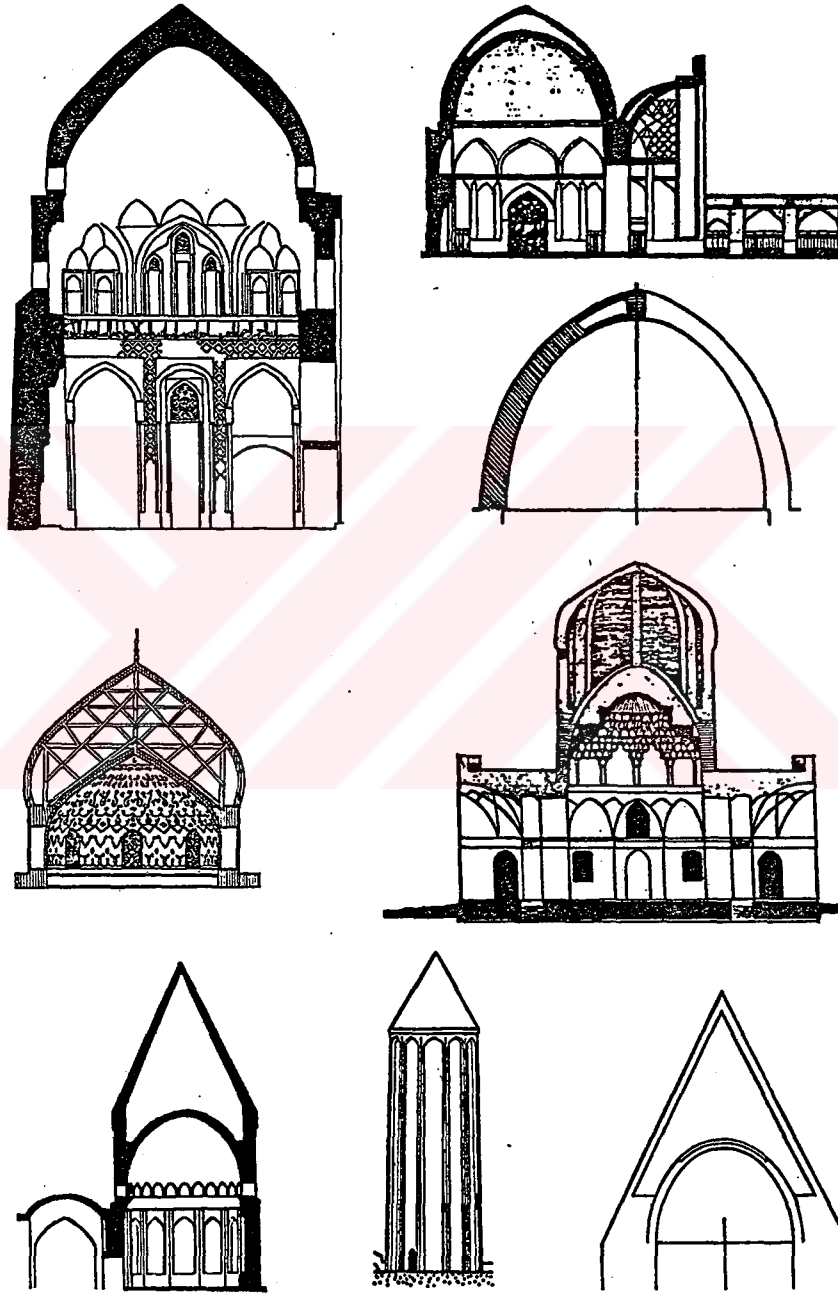

Resim 6.10 İsfahan Cuma Tuğla Pencere (23)

Resim 6.11 İran'daki mescitlerin değişim süreci(13)

Resim 6.12 İslam mimarisinde çeşitli İslam örtüleri (16)

Ek –9 Çizelgeler

ÇİZELGELERİN LİSTESİ**Çizelge****Sayfa**

Çizelge 5.1 Ateşkeler Karşılaştırmalı Çalışma çizelgesi.....	127
Çizelge 5.2 Ateşkededen Mescite Çevirilen Mescitler.....	128
Çizelge 5.3 Mescitler karşılaştırmalı Çalışma çizelgesi.....	129
Çizelge 6.3 Restitüsyon çizelgesi.....	130

Ek-10 Çizimler

ÇİZİMLERİN LİSTESİ

Çizim	Sayfa
Çizim 4.1 Vaziyet planı çizimi	134
Çizim 4.2 Zemin kat rölöve planı.....	135
Çizim 4.3 Plan rölöve Çizimi.....	136
Çizim 4.4 Üst kat rölöve çizimi	137
Çizim 4.5 A-A Kesit rölöve çizimi.....	138
Çizim 4.6 A-A Kesit detay çizimi.....	139
Çizim 4.7 B-B Kesit rölöve çizimi	120
Çizim 4.8 Kuzey ve güney cepheler rölöve çizimi	121
Çizim 4.9 Kuzey ve güney cepheler çizimi	122
Çizim 4.10 Doğu cephe rölöve çizimi.....	123
Çizim 4.11 Doğu cephe çizimi.....	124
Çizim 4.12 Batı cephe rölöve çizimi	125
Çizim 4.13 Batı Cephe çizimi	126
Çizim 4.14 Trompun açılış detay.....	127
Çizim.4.15 Duvar üzerinde motif.....	128
Çizim 4.16 Kitabe yazısı (A).....	129
Çizim 4.17 Kitabe Yazısı (B).....	130
Çizim 4.18 Mihrap.....	131
Çizim 4.19 Döşeme planı.....	132
Çizim 4.20 Zemin kat ekleme çizimi	133
Çizim 4.21 Plan ekleme çizimi.....	134

Çizim 4.22.Üst kat ekleme çizimi.....	135
Çizim 4.23 Kuzey ve güney cepheler ekleme çizimi.....	136
Çizim 4.24 Doğu cephe ekleme çizimi.....	137
Çizim 4.25 Batı cephe ekleme çizimi.....	138
Çizim 4.26 Kesit A-A ekleme çizimi.....	139
Çizim 4.27 Kesit B-B ekleme çizimi	140
Çizim 4.28 Üst kat hasar tespit çizimi.....	141
Çizim 4.29 Doğu cephe hasar tespit çizimi.....	142
Çizim 4.30 Batı cephe hasar tespit çizimi.....	143
Çizim 4.31 Kesit A-A hasar tespit çizimi	144
Çizim 4.32 Kesit B-B hasar tespit çizimi	145
Çizim 6.1 Plan 1 restitüsyon çizimi	146
Çizim 6.2 Plan 2 restitüsyon çizimi.....	147
Çizim 6.3 Plan 3 restitüsyon çizimi	148
Çizim 6.4 Kesit A-A restitüsyon çizimi.....	149
Çizim 6.5 Kesit B-B restitüsyon çizimi.....	150
Çizim 6.6 Erdebil 1929.....	151

ÖZGEÇMİŞ

1974 Yılında Tahran kentinde doğdu. 1992 Yılında Enderzgu Lisesi'ni, 1999 yılında Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Mühendislik Üniversitesini bitirdi. Dersi devam etmek üzere 2000 yılında Gazi Üniversitesi Mimarlık bölümü Restorasyon dalında başvuruda bulundu.

